

Prof. Dr. L. H. Klaassen

heeft een gedenkwaardige maand. Op 1 september jl. was hij 25 jaar formeel verbonden aan het universitair onderwijs te Rotterdam. Op 1 oktober a.s. ontvangt hij een eredoctoraat van de Universiteit van Poznań. Een samenloop die zijn medewerkers in het NEI reden geeft om van hun gelukwensen ook naar buiten te doen blijken.

De economiestudie van Klaassen werd door de oorlogsjaren onderbroken. Toen oorlog en studie afgelopen waren stond hij voor een merkwaardige keuze. Hij was artistiek, vooral pianistisch, zo begaafd dat hem financieel aantrekkelijke aanbiedingen werden gedaan; hij was wetenschappelijk zo begaafd, dat de leiding van het NEI hem vroeg tot de kleine groep jonge medewerkers toe te treden die het wetenschappelijk werk weer zouden opbouwen.

Zijn keuze is duidelijk geworden. In de hiërarchie — om te associëren met zijn beroemd geworden attractiemodel — komt het NEI eerst. De andere lijn is niet verloren, zoals de vele gasten van zijn vrouw en hem weten. De pas beginnende lector die na een laat geworden college met zijn auto wachtte om zoveel mogelijk studenten naar het station te rijden, is zelf een leven gaan leiden dat hem eerst per auto en vervolgens van luchthaven tot luchthaven door Europa en over de gehele wereld bracht. Een lijst van de plaatsen op aarde waar hij zijn wetenschappelijk inzicht tot toepassing bracht zou de beste illustratie zijn van het vak dat hij grondslag en inhoud gaf, de regionale economie.

Een zeer bijzondere combinatie van eigenschappen heeft Klaassen gemaakt tot de man die hij thans is: hoogleraar,

president van de Regional Science Association en eredoctor enerzijds, ondernemer en sleurder aan de werkgelegenheid van een groot onderzoeksinstituut anderzijds.

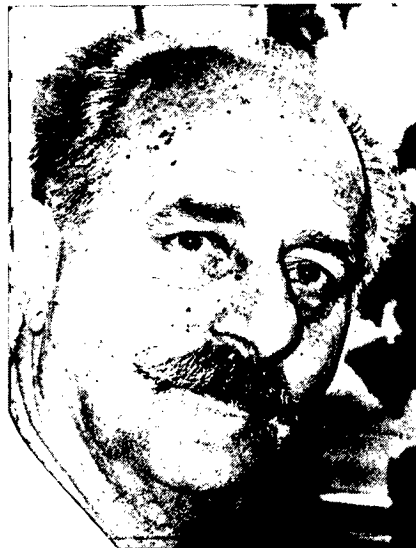
Een ijzeren lichaam en een zeer sterke wil richten zijn intelligentie op doen. Een avontuurlijke inslag en een flair voor talen — naast zijn mathematische aanleg —

maar vooral de wens om zelf te zien, zelf te beleven, dreven en drijven hem de wereld in. En zijn gevoel voor de sociale werkelijkheid, hij komt uit Rotterdam-Zuid, dient hem tot bouwen overal waar daardoor welzijnsverbetering is te verwachten.

Hij heeft een overvol leven nodig. De ruimtelijk-economische studierichting in het doctoraal economie die uit-zijn werk ontstond moet goed blijven. Het NEI moet opdrachten hebben en de kwaliteit handhaven. Het volgende boek of artikel moet af. Hij slaagt daarin op zodanige wijze dat zijn naam ook in het buitenland op vele plaatsen met ere wordt genoemd in wetenschapskringen en dat zijn wetenschappelijk en praktisch advies tegelijk door vele regeringen wordt gevraagd.

Een innovator, een Schumpeteriaans ondernemer in de wetenschap. Creative destruction dus? Inderdaad creatief, en destructief indien men daaronder verstaat zijn strijd tegen het misverstand dat wetenschap en toepassing gescheiden grootheden zijn.

Wij wensen onze president en zijn vrouw geluk; wij hopen, wat zelfzuchtig, dat hij nog lang zich zelf mag blijven.

Inhoud

<i>Prof. Drs. H. W. Lambers:</i>	
Prof. Dr. L. H. Klaassen	925
Column	
Tussen containers en hoogovens, door Drs. P. A. de Ruiter	927
<i>Drs. W. Breedveld:</i>	
Naar een liberale vakbeweging? Kans op harde loonstrijd	928
<i>Ir. H. H. Werthauer:</i>	
Enkele opmerkingen over de grafische industrie (II). Commerciële aspecten	932
Notitie	
Sociaal-economisch jaarboek 1975-1976, door Drs. L. van der Geest ..	935
<i>Drs. W. van Norden:</i>	
Afschaffing van de STER en het mediabeleid: Een financieel-gedachten- spel	937
Ingezonden	
De vermoeidheid van de bureaucratie, door H. L. Kleijn, met naschrift van D. A. P. W. van der Ende	938
De toestand van 's rijks financiën en de Oosterschelde, door Drs. S. P. van der Zee, met naschrift van Prof. Dr. D. J. Wolfson	939
Au courant	
Duisenberg trekt zware wissels, door A. F. van Zweeden	940
Europa-bladwijzer	
Het vrij verkeer van personen in het EEG-verdrag, door Dr. K. J. M. Mortelmans	941
Boekennieuws	
Prof. Dr. J. W. van Belkum: De Wet op de jaarrekening in perspectief, door Drs. V. I. Goedvolk	945
Mededeling	946

Laat uw ESB eens door uw collega lezen en wijs hem op de onderstaande bon.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.
NAAM: .....
STRAAT: .....
PLAATS: .....
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....
Ingangsdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerker: L. van der Geest.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/ giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Tussen containers en hoogovens

De *Nota inzake de selectieve groei (Economische Structuurnota)* bevat een passage die voor de toekomstige economische ontwikkeling van het Rijnmondgebied niet onbelangrijk is. Sprekend over de betekenis van het containervervoer zegt de *Structuurnota* namelijk:

„Overigens zal de aanleg van een containerterminal op de Maasvlakte de eventuele vestiging aldaar van aan diep vaarwater gebonden industrieën als een hoogoven- en staalcomplex niet in de weg mogen staan. Met het oog hierop heeft de Regering het standpunt ingenomen dat de containerterminal hooguit 200 hectare zou mogen beslaan. Beperkte uitbreiding van de Maasvlakte wordt in dit licht niet uitgesloten geacht” (blz. 153).

De regering herhaalt hiermee in feite het standpunt, dat zij eerder innam in de brief waarmee de aanwijzing van de Rijnpoorthaven als containerhaven werd ingetrokken. Het is zeer de vraag of zij met deze uitspraak verstandig handelt.

Allereerst is de verleiding groot een vraagteken te plaatsen bij het imperatieve van de stellingname over de maximum omvang van de containerterminal, als daarvoor geen argumenten worden aangedragen die gebaseerd zijn op prognoses over de toekomstige containeromslag en het aandeel van Rijnmond daarin. Zeker in een nota die bol staat van de inspraak die lagere overheden geschonken zou moeten worden, misstaat deze ongefundeerde over-en-zonder-U uitspraak.

Het is duidelijk dat de enorme groei-cijfers voor de containeroverslag van het begin van de jaren '70 niet zullen terugkeren. De plannen van de gemeente Rotterdam echter met betrekking tot de herinrichting van de zogenaamde „oude havengebieden”, het tijdelijke karakter van de containerterminal van E.C.T. aan de Eemhaven-Zuid, en het geleidelijke opschuiven in het algemeen van de Rotterdamse havenactiviteiten in wettelijke richting, pleiten niettemin voor het openhouden van de mogelijkheid dat de Maasvlakte-terminal — in de voorzienbare toekomst de enige containerterminal in het Rijnmondgebied! — tot boven de 200 ha zal uitgroeien.

Want als Rotterdam zo'n unieke en centrale transportfunctie heeft als de *Structuurnota* op diezelfde bladzijde stelt, waarom dan zonder enige argumentatie nu reeds met maximumgrenzen

gewerkt, ook al lijkt 200 hectare op dit moment tot zeker in de jaren '90 ruim voldoende en moet je met waardevolle ruimte zuinig omspringen.

Onduidelijk is welke voorstelling de regering heeft van een „beperkte uitbreiding van de Maasvlakte”. De natuurwetenschappelijk waardevolle ontwikkeling welke zich voltrekt voor de kust van Voorne legt wellicht weinig gewicht in de schaal bij de discussie op regeringsniveau over het toekomstige haven- en industrie-areal in de Randstad, de aanslagen in het verleden op het „groene” westen van Rijnmond zouden verstandige bewindslieden er toe moeten brengen hier niet opnieuw aan te gaan tornen.

Dan de Hoogovens. Cause célèbre langzamerhand, vermeende toetssteen ook voor de „progressiviteit” van bestuurders op alle mogelijke niveaus. Jaren geleden is een hoogoven- en staalcomplex op de Maasvlakte afgewezen. Op goede gronden, moet men ook vandaag nog zeggen. Wie de discussie van destijds herleest, zal tot de conclusie komen dat anno 1976 nog weinig valt af te dingen op de belangrijkste bezwaren tegen het toenmalige voorgestelde project, te weten de gevolgen voor het milieu en de arbeidsmarkt, kwantitatief en kwalitatief. Technologische ontwikkelingen kunnen het eerste bezwaar echter wegnemen, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt het tweede. Ruimtelijk gezien is er evenwel geen plaats voor een geïntegreerd hoogoven- en staalcomplex. Zelfs als je de containerterminal toch op maximaal 200 hectare zou vastpinnen, lijkt voor zo'n complex, gelet ook op de huidige occupatiegraad van de Maasvlakte, onvoldoende terrein aanwezig. Dat wil zeggen, als je vasthoudt aan de huidige omvang van de Maasvlakte.

Wel kan men de vraag stellen of het Rijnmondgebied voor afzonderlijke onderdelen van zo'n basisindustrie ruimte zou moeten bieden. Over de toelaat-

baarheid van een ertsknikkergebied — dezer dagen moeten G.S. van Zuid-Holland (Wet Luchtverontreiniging) hier een definitieve beslissing over nemen — wordt zeer verschillend gedacht.

De nadelige effecten van de sterke economische groei in de afgelopen dertig jaar van het Rijnmondgebied hebben tegenreacties opgeroepen, die grenzen aan deze groei hebben gesteld. De ernstige economische problemen van de laatste jaren, met name het nog steeds stijgende grote aantal werklozen, dwingen echter ook de overheden in dit gebied duidelijkheid te scheppen over hun plaatsbepaling in het spanningsveld tussen, wat de *Structuurnota* dan noemt, continuïteit en selectiviteit. Van hen mag verwacht worden dat zij de specifieke vestigingsplaatsvoordelen van dit gebied optimaal benutten. Zo gezien zal men niet bij voorbaat nee kunnen zeggen tegen afzonderlijke onderdelen van een basisindustrie als hierboven genoemd.

Een optimale benutting vraagt echter om nog wat anders. In de periode, dat de lokale havenbeheerders in dit gebied zich in hun uitgiftepolitiek vooral lieten leiden door weinig genuanceerde overwegingen van maximale benutting, zijn grote stukken grond in het haven- en industriegebied in optie gegeven. Voor een aanzienlijk percentage daarvan gelden deze opties nog steeds. Hetgeen de vraag doet rijzen of bij het herinrichtingsbeleid ook niet deze in optie uitgegeven gronden moeten worden betrokken. Immers, indien verdere uitbreiding van het havenareal uitgesloten is, en indien dit gebied ook vanuit nationaal oogpunt een belangrijke economische taak heeft, zal niet alleen op uiterst selectieve wijze verdere gronduitgifte moeten plaatsvinden, maar ook reeds in optie gegeven gronden in die heroverweging moeten worden betrokken. Dan pas kan van een zo optimaal mogelijk (toekomstig) gebruik worden gesproken.

Naar een liberale vakbeweging?

Kans op harde loonstrijd

DRS. W. BREEDVELD

In de vakbeweging spelen zich belangrijke ontwikkelingen af. Het lijkt erop alsof zij haar koers verlegt van maatschappijhervormingen naar meer directe belangenbehartiging van haar leden. Dit zal belangrijke gevolgen hebben voor het loonoverleg. Drs. W. Breedveld, jarenlang sociaal-economisch redacteur van Trouw en thans medewerker van de Rijksvoorlichtingsdienst, analyseert in dit artikel* deze ontwikkelingen en sluit de mogelijkheid van een omvangrijk arbeidsconflict bij de komende loononderhandelingen niet uit.

Inleiding

Geboren onder een ongelukkig gesternte, namelijk op de puinhopen van het kabinet Biesheuvel en ten koste van een crisis binnen de grootste vakcentrale het NVV, lijkt het centraal akkoord arbeidsvoorwaarden van meet af aan te hebben gefunctioneerd als een onding in het veld van de Nederlandse arbeidsverhoudingen 1). Het eerste akkoord ging in het voorjaar van 1973 roemloos ten onder in wat wel genoemd is het grootste naoorlogse arbeidsconflict. De daarop volgende akkoorden sneuvelden alle aan de onderhandelingstafel; het voorlaatste dat afgesloten zou worden in de herfst 1975, zelfs in een zodanig tempo, dat men zich in ernst af mocht vragen of er wel van serieuze onderhandelingen sprake is geweest en niet veeleer de partijen zich ertoe hebben beperkt standpunten uit te wisselen en de oplossing aan het kabinet hebben overgelaten.

De laatste, zeldzaam vermoeiende onderhandelingen, die van de maanden mei en juni, toen partijen vruchteloos hebben geprobeerd een centraal akkoord voor de tweede helft van dit jaar af te sluiten, hebben ten slotte de kater opgeleverd van de groeiende ongelooftwaardigheid, die het tripartite overleg meer en meer omringde. De tussenbalans, die kort nadien kon worden opgemaakt, laat de sporen daarvan duidelijk zien. De vakbeweging is ernstig teleurgesteld over het kabinet. Voor Arie Groenevelt staat het zelfs vast dat de regering de werkgevers in de kaart heeft gespeeld 2).

Omgekeerd verwijt een flink gedeelte van „links” Nederland juist de vakbeweging de werkgever en Wiegel in de kaart te spelen 3). De kater blijkt ook uit de onverholen pret die de grootste oppositiepartij, de VVD, en de werkgevers aan de dag leggen. Hebben zij het altijd al niet gezegd dat de werknemer liever geld in de portemonnee heeft, dan meer of zelfs behoud van peperdure collectieve voorzieningen. Geheel in die stijl concludeert Wiegel daarom het eens te zijn met FNV-voorzitter Kok, dat de loonmaatregel een breuk inhoudt tussen het kabinet en de vakbeweging. Immers, alleen

het kabinet is nog maar zo onverstandig om niet in overeenstemming met de veronderstelde wil van iedereen het snoeimes wat duchtiger te hanteren.

De redenering kan de charme van de eenvoud niet worden ontzegd. Zij is te meer overtuigend, nu de vakbeweging over de pijnlijke consequenties van een sterk bezuinigende overheid grotendeels zwijgt. Er resteert dan het beeld van een vakbeweging, die een belangrijker accent is gaan leggen op haar rol als (liberale) marktpartij, waarin de filosofie van het allesoverheersende loonzakje wonderwel past.

In die rol past ook, dat de vakbeweging het regeringsingrijpen buitengewoon fel van de hand wijst met een beroep op haar „eerstgeboorterecht”, de vrije loononderhandelingen, past eveneens een onderstreping van haar politieke onafhankelijkheid en past ook het samen met de VVD bepleiten van ruime koopkrachthandhaving en uitstel van de BTW. Speelt de vakbeweging Wiegel en wellicht ook de werkgevers zo in de kaart? Geeft het loonzakje de toon aan? Prevalereert de directe belangenbehartiging van de leden en vindt er aldus een posthuum eerherstel plaats van Harry ter Heide, die enkele jaren geleden voor deze onomwonden keus het veld moest ruimen voor een meer maatschappijhervormende koers? Groenevelt alsnog op de stoel van Ter Heide, zoals Prof. Dr. J. van den Doel onlangs in het *Economisch Dagblad* signaleerde?

Het zal duidelijk zijn dat zo'n koersverlegging verstrekkende gevolgen zal hebben voor de toonzetting waarin de komende maanden het centrale loonoverleg zal worden gevoerd, hier en daar in de pers al aangeduid als „een hete herfst”. De opgeroepen vragen kunnen via verschillende invalshoeken worden bekeken. Een daarvan is een nadere, zij het globale analyse van het spanningsveld dat er binnen de vakbeweging bestaat tussen haar puur materiële en meer immateriële belangen. De hoedanigheid van dat spanningsveld heeft gevolgen voor zowel het systeem van de arbeidsverhoudingen als het politieke systeem. Ik volsta hier met een beschrijving van de voornaamste trekken 4).

* Het artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie van de auteur, die getiteld is *Een confrontatie met de nieuwe schaarste, een onderzoek naar de aard en samenhang van de materiële en immateriële wensen van de vakbeweging en de gevolgen daarvan op het systeem van de arbeidsverhoudingen en het politieke systeem*.

1) Bedoeld zijn de eerste pogingen — na een periode van relatief vrije loononderhandelingen — arbeidsvoorwaarden in de vorm van een centraal akkoord tussen werkgevers en werknemers vast te leggen. Aanvankelijk werd gemikt op een sociaal contract, maar dat streven versmalde in datzelfde jaar, 1972, tot een centraal akkoord onder meer omdat de vakbeweging meende dat met de toenmalige regering zulke vergaande afspraken niet te maken waren.

2) Arie Groenevelt, voorzitter van de industriebond NVV in een zelfgeschreven artikel in *de Nieuwe Linie* van 14 juli 1976.

3) Zie onder meer Leen Hoffman in *Het Vrije Volk* van 14 juli, Flip de Kam in *de Haagse Post* van 17 juli en Harry van Seumeren in *de Volkskrant* van 10 juli 1976.

4) Zie voor een meer uitgebreide beschrijving W. Breedveld, *Een confrontatie met de nieuwe schaarste*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden.

Materiële versus immateriële wensen

Enkele tientallen jaren geleden beantwoordde de destijds bekende voorzitter van het Amerikaanse vakverbond Samuel Gompers de vraag wat de vakbeweging nastreeft kortweg met „more”. Daarmee illustreerde hij niet geïnteresseerd te zijn in enigerlei verandering van de maatschappelijke verhoudingen. Het ging hem er vooral om ten behoeve van zijn leden een zo groot mogelijk beslag te leggen op het nationaal inkomen. De rest was flauwe kul.

In Nederland heeft de vakbeweging echter van oudsher meer nagestreefd dan dit doel, hoe gerechtvaardigd ook voor zover het gaat om het optillen van een in welvaart achterblijvende groep. Zij heeft het achterblijven ook gezien als het resultaat van de inrichting van de maatschappij en bijgevolg heeft zij het veranderen van die inrichting als een belangrijk element in haar streven opgenomen. Solidariteit met alle werknemers deed de vakbeweging bovendien sterk hechten aan het uitbreiden, c.q. op peil houden van de collectieve voorzieningen.

De vakbeweging heeft met deze meervoudige doelstelling voortdurend het beeld opgeleverd van een zekere tegenstrijdigheid. Nu eens het accent leggend op de directe belangenbehartiging (voornamelijk loonsverbetering) van de leden, de materiële wensen. Dan weer eens een belangrijk accent leggend op maatschappijvernieuwing en/of uitbreiding van de collectieve voorzieningen, die ik de immateriële wensen van de vakbeweging zal noemen, hoewel collectieve voorzieningen zeer materieel zijn. Voor de vakbeweging zit er echter het immateriële aspect aan, dat voor deze voorzieningen afgezien moet worden van een stukje directe loonsverbetering. Het voordeel voor dit betoog is bovendien dat aldus het tegenstrijdige beeld van de vakbeweging herleid is tot een simpele tweedeling: nl. de materiële en de immateriële wensen. Verder neem ik aan, dat, afhankelijk van de functie die men toekent aan de vakbeweging, de waardering voor de materiële of immateriële wensen sterk zal verschillen. Aanknopen bij enkele opmerkingen hierover in het verslag *De Plaats van de Arbeid* 5), zou ik de volgende functies willen onderscheiden.

• De inhalende functie: de arbeidersgroep wordt gezien als (tijdelijk) achtergebleven op het gebied van de dagelijkse welvaart, in onderwijs, in cultuur, in invloed en in vermogenspositie. Door enerzijds directe belangenbehartiging en anderzijds het scheppen van maatschappelijke mogelijkheden kan die achterstand worden ingehaald. De inhaalstrategie zal een materiële inkomensverbetering positief waarderen. Positief ook zal hij het waarderen dat de overheid de collectieve sector uitbreidt ten gunste van vooral de werknemer, want ook dat is een stapje vooruit. Desnoods zal hij materieel een stapje willen inhouden, op voorwaarde dan dat er in de immateriële sfeer maar vooruitgang wordt geboekt.

• De doorbrekende functie: de aanhangers van deze filosofie zien vooral hoe de arbeidersklasse vroeger was opgesloten in een machtsstructuur. Die structuur zou ook nu nog in stand worden gehouden, zij het op een veel subtielere manier. De doorbraakstrategie zal daarom slechts matige waardering kunnen opbrengen voor materiële vooruitgang. Veeleer zal hij die vooruitgang zien als een afleiding van de zaken waar het werkelijk om gaat, nl. spreiding van macht, doorbreking van machtsstructuren. De looneis krijgt in die filosofie veeleer het karakter van een soort oorlogsverklaring, een wapen dat gehanteerd wordt om immateriële wensen af te dwingen. Wat de overheid doet in de collectieve sfeer en aan maatschappijverandering zal al gauw worden afgedaan als zijnde gefriemel in de marge.

Het ligt voor de hand dat men deze ideaaltypische beschrijving van twee strategieën zelden in haar zuivere vorm zal tegenkomen. Er zal altijd wel van een soort mengvorm sprake zijn. Overzien we echter de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen van de naoorlogse jaren tegen de

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU

W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven.

Wij leveren ook :

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

achtergrond van beide strategieën, in combinatie met het accent dat hetzij gelegd wordt op de materiële, hetzij op de immateriële wensen, dan worden enkele aanknopingspunten zichtbaar voor een verklaring van de huidige paradoxale situatie. Sterk samengevat hierover het volgende. (De periode-indeling is van Peper 6)).

Opbouwperiode

De overheid bleek in deze periode een leidinggevende rol te kunnen spelen. Er was een geleide loonpolitiek en wat belangrijker was, die politiek kreeg de support van het systeem arbeidsverhoudingen. Volgens sommigen een bewijs, dat de loonpolitiek dus eigenlijk niet nodig was. Voor een analyse van deze periode verwijs ik verder graag naar de studies van Daalder (centrisme), Lijphart (de regering regeert) en Windmuller (dominerende positie van de overheid) 7). Van mijn kant zou ik er nog aan willen toevoegen, dat de vakbeweging een belangrijk accent legde op haar inhaalfunctie. Zij was bovendien tot matiging bereid. Het geld was nodig voor de opbouw van het land, het scheppen van werkgelegenheid e.d. Het accent lag dus ook op de immateriële wensen van de vakbeweging en die leken redelijk te worden gehonoreerd door een regering waarvan ook de PvdA deel uitmaakte. Bovendien was de vakbeweging, zowel in de PvdA-fractie, als in de confessionele fracties goed vertegenwoordigd. Nog afgezien daarvan werd de vakbeweging op centraal niveau voor het eerst in de vaderlandse geschiedenis als gelijkwaardige partner geaccepteerd.

Het systeem bood de vakbeweging dus veel voordelen, op grond waarvan zij bereid was in het materiële vlak te matigen. Eerst bij de tweede bestedingsbeperking, die van de jaren 1957-1958, begon er een rood lampje te branden. Het NVV zegde de verantwoordelijkheid op voor de wijze waarop de bestedingsbeperking in de praktijk werd gebracht. Ter Heide wijst er overigens op dat dit traditionele bestel waarschijnlijk nooit zo goed heeft gefunctioneerd als sommigen achteraf menen 8). De wijze waarop inhoud werd gegeven aan de twee centrale doelstellingen uit die tijd, nl. economisch herstel en een rechtvaardige verdeling van de armoede, werden nogal eens in twijfel getrokken.

5) *De Plaats van de Arbeid*, een verslag van de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales van een discussieproject onder leden van NVV, NKV en CNV, 1975.

6) Bram Peper in *Worker, Militance and its consequences 1965-1975, New directions in western industrial relations*, onder redactie van Solomon Barkin, New York, 1975.

7) H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, oratie Leiden, maart 1964; Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 1968; John P. Windmuller, *Labor relations in the Netherlands*, New York, 1968.

8) H. ter Heide, *Overleg en strijd*, 1976, blz. 4.

Periode van desintegratie (jaren zestig)

De vakbeweging ging een belangrijker accent leggen op de realisering van de materiële wensen van haar leden. Het aanvankelijke meedoen aan de bestedingsbeperking was de vakbeweging op een fors ledenverlies komen te staan, een duidelijke impuls dat de leiders op de verkeerde weg zaten. Het loonvormingssysteem kwam onder zware druk te staan. Het uitbetalen van zwarte lonen ondergroef de gemaakte centrale afspraken. De veranderingsgolf die in de tweede helft van de jaren zestig over Amerika en Europa raasde, zette het systeem nagenoeg geheel op de tocht. Toenemende arbeidsonrust, uitmondend in hardere looneisen, die vaak ook buiten de officiële vakbonden om tot uitdrukking werden gebracht, was het gevolg. Deze ontwikkeling bereikte een hoogtepunt met de havenstaking in Rotterdam in augustus/september 1970, die resulteerde in de bekende vierhonderd gulden-golf.

Behalve een opwaartse druk op de lonen heeft de veranderingsgolf binnen de vakbeweging ook een belangrijke verschuiving teweeggebracht in de richting van een doorbraakorganisatie. Enkele verschijnselen van die verschuiving:

- de polarisatie: deze vrucht van onder meer het streven naar meer duidelijkheid, vinden we terug in de hardere opstelling van met name de industriebonden. Peper ziet in deze ontwikkeling een verschuiving van het harmonie- naar het conflictmodel. Als een mogelijke hanteerbare oplossing introduceert hij het coalitiemodel 9);
- de democratiseringsgedachte: het streven is erop gericht de vakbondsleden meer bij het vakbondsgebeuren te betrekken. De noodzaak van deze ontwikkeling is overtuigend aangetoond in een studie van Buiters, Poppe en Wallenburg 10);
- het streven naar maatschappijhervorming: het jeugdige elan van de veranderingsgolf lijkt binnen de vakbeweging oude ideologieën weer springlevend te hebben gemaakt. De vakbeweging flirt met ideeën over arbeiderszelfbestuur 11), onderneemt scherpe aanvallen op veronderstelde machtsconcentraties (de 200 van Mertens) en zet vanzelfsprekende eigendomsrechten van het kapitaal op de tocht met bedrijfsbezettingen. Ons land lijkt ontwaakt uit de materiële welvaartsroes.

Overgangsfase (1)

De veranderingsgolf van de tweede helft van de jaren zestig werd bij de wisseling van het decennium geconfronteerd met groeiende economische problemen. De inflatie was groot en de werkloosheid leverde problemen op. Mede onder invloed van deze confrontatie nam het gewicht van de centrale loononderhandelingen weer toe 12). De SER bijvoorbeeld sprak in zijn 14e halfjaarlijkse rapport de wenselijkheid uit het reëel besteedbaar inkomen achter te doen blijven bij de stijging van de arbeidsproductiviteit. De raad noemde zelfs voor het eerst sinds jaren weer een percentage loonstijging. Tegelijkertijd werd in het centrale loonoverleg een nieuw element geïntroduceerd, nl. de politieke voorwaarde, waarvan de vakbeweging haar matigingsbereidheid afhankelijk stelt (nota Vos, actieprogramma 1971-1975 van de drie vakcentrales). Het accent van de politieke eisen lag voornamelijk op uitbreiding van de collectieve sector en minder op „doorbraakwensen”, zoals greep op investeringsbeslissingen, arbeiderszelfbestuur; hervormingen die later het toneel zouden beheersen.

Het overgangskarakter van deze periode bleek vooral uit het tegelijkertijd bestaan van decentralisatietendensen, zoals het gevecht om het principe van de (bedrijfstaksgewijze en per grote onderneming) vrije loononderhandelingen. Het kabinet-De Jong bleek, vriendelijk uitgedrukt, weinig fortuinlijk met de verwerking van dit laatste aspect. In enkele jaren tijds wist het de afstand tot de vakbeweging

maximaal te maken 13). De jaren 1969-1970 werden gekenmerkt door een felle strijd over de invoering en het gebruik van de loonwet. De afkondiging van de loonpauze eind 1970 leverde zelfs het fenomeen op van de politieke staking, door de vakcentrales zelf wat eufemistisch omschreven als „een demonstratieve werkonderbreking van een uur”.

De centralisatietendens leek ten slotte toch de overhand te zullen krijgen. De SER adviseerde in zijn fameuze voorjaarsrapport 1972 tot de afsluiting van een „sociaal contract” om de problemen het hoofd te bieden. De politieke voorwaarden die de vakcentrales hier echter aan verbonden leidden tot een crisis binnen het kabinet Biesheuvel. En toen het ten slotte tot de afsluiting van dit al tot een centraal akkoord verwaterde contract zou komen, ontstond er een crisis binnen het NVV. Het op stapel staande akkoord vermoedde de „doorbraakstrategie”, die met name binnen de industriebond NVV post had gehad, onvoldoende te contenteren, want het akkoord bood te weinig uitzicht op echte maatschappijhervormingen. De afloop is bekend. Harry ter Heide stapte op als voorzitter; het akkoord werd uiteindelijk toch gesloten, maar het sneuvelde voorjaar 1973 in het grootste naoorlogse arbeidsconflict.

Overgangsfase (2)

Het nieuw optredende kabinet-Den Uyl leek de tegenstrijdigheid binnen de vakbeweging te kunnen contenteren. Het maakte de leus van de industriebond NVV: spreiding van macht, inkomen en kennis tot de zijne en het bood daarmee perspectief op echte maatschappijhervormingen. In de praktijk resteerde daarmee de formule: bereidheid tot matiging in de materiële sfeer op voorwaarde dat dit tekort in de immateriële sfeer wordt aangevuld. Het waren nu echter de werkgevers die afhaakten. Het centraal akkoord van herfst 1973 sneuvelde op een onverzettelijke werkgeversachterban onder het motto: geen actieve medewerking aan de nivellering. De relatie kabinet-vakbeweging bleef echter ongeschonden, ook toen de regering mede naar aanleiding van de oliecrisis besloot met behulp van de Machtigingswet de inkomensvorming aan banden te leggen. Immers, de formule, matiging in ruil voor immateriële wensen bleef ongeschonden.

Dit beeld veranderde echter in de daarop volgende jaren geleidelijk. De matigingsbereidheid van de vakbeweging werd kleiner naarmate, als gevolg van de economische crisis, de nullijn meer en meer in zicht kwam en bovendien haar ongeduld over het uitblijven van immateriële zaken zoals de VAD, greep op investeringsbeslissingen, de ondernemingsraad nieuwe stijl enz., groter werd. De koers van de harde gulden in de hand werd steeds hoger ten opzichte van de onzichtbare gulden van de collectieve goederen en maatschappijvernieuwing. Centrale akkoorden verschrompelden in dit klimaat tot een illusie. De onderhandelingen van herfst 1974, herfst 1975 en voorjaar 1976 strandden stuk voor stuk op het argument „onbetaalbaar”, zowel in materiële als in immateriële zin.

De huidige situatie

Samenvattend kan uit deze schets worden geconcludeerd dat er een dynamisch verband blijkt te bestaan tussen de

9) Bram Peper (red.), *De Nederlandse arbeidsverhoudingen, continuïteit en verandering*, Rotterdam 1973, blz. 25 e.v.

10) J. H. Buiters, C. Poppe en H. Wallenburg, De studie werd gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, januari, maart en november 1962 en maart 1963.

11) Voor een goed gedocumenteerd overzicht van deze discussie zie *Op weg naar arbeiderszelfbestuur*, een cahier van de Wiardi Beckmanstichting, 1974.

12) Zie o.m. J. de Jong, *Een aantal recente ontwikkelingen in het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen*, 1974.

13) W. Albeda, *Vakbeweging en maatschappijstructuur*, blz. 29 en 30.

materiële en de immateriële wensen van de vakbeweging in die zin dat accentuering van de materiële wensen leidt tot een geringere accentuering van de immateriële en omgekeerd. In de opbouwperiode lag het accent op de immateriële wensen, in de jaren zestig op de materiële. De jaren zeventig leverden een gecompliceerd beeld op, onder meer omdat de doorbraakstrategie binnen de vakbeweging een belangrijke plaats kreeg. Aan de immateriële wensen, die normaliter op het vlak van de collectieve voorzieningen lagen, werd het element doorbraak naar een nieuwe maatschappij toegevoegd. Dat laatste element laat zich moeilijk inpassen, omdat de „ruil” moeilijker is. In de opbouwperiode kon een matiging heel concreet worden geruild tegen bijvoorbeeld de uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid, de opbouw van het land enz.

Zo'n ruil is in het huidige kenterende economische getij moeilijker denkbaar, omdat aan uitbreiding van bijvoorbeeld het stelsel van sociale zekerheid niet meer te denken is. De ruil, voor zover er nog van ruil kan worden gesproken, is er daarmee veeleer een geworden van matiging tegen behoud van het huidige stelsel van sociale zekerheid en het behoud van de overige collectieve goederen. De ruil wordt daarmee beperkt tot maatschappijvernieuwend zaken, zoals de ondernemingsraad nieuwe stijl, vermogensaanwasdeling, een aanzet tot een investeringsregeling e.d. Het probleem is echter dat doorbraakstrategen dit aanbod aan maatschappijvernieuwing te weinig vinden. Groenvelt bijvoorbeeld noemt de „mooie dingen” van Den Uyl een „lachertje” 14). Hij verwijt het kabinet ook „niet in staat te zijn een progressieve politiek te voeren”.

Inhaalstrategen binnen de vakbeweging met hun gematigder kijk op de noodzaak van maatschappijvernieuwing daarentegen hebben ook een gematigder oordeel over het aanbod van het kabinet. Zij vinden wel dat het kabinet, zij het verlaat, heeft voldaan aan de immateriële wensen, zoals de FNV die naar voren heeft gebracht, ook al zal er over de inhoud nog wel een flink robbertje gevochten moeten worden. Deze koers van de voorwaardelijke matiging was in grote lijnen terug te vinden in de discussienota van het FNV-bestuur dit voorjaar. De federatieraad heeft met zijn eis van volledige prijscompensatie die lijn echter op 17 mei afgewezen. Over de door het kabinet inmiddels ingewilligde immateriële wensen werd met geen woord meer gerept. Daarmee is indringender dan ooit de vraag aan de orde: is de vakbeweging tot matiging in staat? Of anders gezegd mag men van de vakbeweging wel een matiging verwachten?

De hoogleraren Van den Doel, De Galan en Tinbergen beantwoordden deze vraag in hun pleidooi voor een geleide loonpolitiek ontkennend 15). Het individu verkeert volgens deze hoogleraren in de relatie tot zijn medeburgers voortdurend in een prisoner's dilemma 16). Om die reden zal hij een matiging afwijzen, ook al slaat hij de realisering van een aantal collectieve goederen, waarvoor matiging nodig is, hoog aan. Democratische dwang is daarom volgens de hoogleraren nodig om dit dilemma te doorbreken.

De logica van de redenering volgend zou de vakbeweging de afgelopen jaren consequent niet hebben kunnen of niet hebben willen matigen. Uit bovenstaand overzicht blijkt dat die bereidheid er op gezette tijden wel is geweest. Cijfermatig is een ander moeilijk aan te tonen, omdat een zo subjectieve zaak als matiging moeilijk in een exacte definitie is te vangen. Het handzaamst is wellicht matiging te definiëren als het bewust laten liggen van een stukje realiseerbare loonsverbetering. Een studie van Driehuis biedt dan een aanknopingspunt 17). Daaruit blijkt dat de werkelijke loonsverbetering in de industriële sector in de periode 1964 tot en met 1972 gemiddeld 0,4 procent lager uitviel dan de verbetering van de arbeidsproductiviteit. In bedrijfstakingen waar de arbeidsproductiviteit lager was, viel de loonsverbetering echter hoger uit. De cijfers pessimistisch beoordeelend, zou de vakbeweging dus geen matiging hebben betracht. Driehuis zelf vindt echter dat de vakbeweging in de sterke be-

TALENPRAKTIKUM AMERSFOORT

- * English in management
- * English in marketing
- * English in computing
- * English in banking
- * Français dans le domaine du management
- * Français économique et commercial
- * Wirtschaftsdeutsch

Inl. (033) 2 90 97

J.M.

drijfstakingen moeilijk verantwoordelijk kan worden gesteld voor de achterblijvende arbeidsproductiviteit in andere bedrijfstakingen.

Voor de huidige situatie geldt echter dat de vakbeweging belangrijk minder wil matigen, dan wel tot belangrijk mindere matiging in staat is. Wellicht heeft de kentering van het economisch getij de werking van het prisoner's dilemma zichtbaar gemaakt? In ieder geval is, dacht ik, duidelijk geworden dat de doorbraakstrategie binnen de vakbeweging niet langer te contenteren is. In die filosofie past een looneis als wapen om immateriële wensen af te dwingen. Die strategie kon onder het kabinet-Biesheuvel met succes worden toegepast. Onder het kabinet-Den Uyl past zij echter een stuk minder, omdat het de immateriële wensen van de vakbeweging nadrukkelijk tot de zijne heeft gemaakt. De looneis als wapen, als stok achter de deur om immateriële wensen af te dwingen, bleef echter gehandhaafd, met als voornaamste argument het kabinet tot spoed aan te sporen. In het politieke krachtenveld heeft dit ongetwijfeld heilzaam gewerkt. Op het ogenblik doet zich echter de situatie voor dat het kabinet politiek gesproken aan het eind van zijn immateriële latijn is.

De doorbraakstrategen vinden dit resultaat ver beneden de maat. Blijft dus over de looneis. Vanuit een heel andere invalshoek is Groenevelt daarmee inderdaad op de stoel terecht gekomen van Ter Heide. Niet omdat de industriebond heeft afgezien van of geen hoge prioriteit meer toekent aan hervorming van de maatschappij, maar als resultaat van een consequent doorgevoerde strategie. Het is onder meer de consequentie van die strategie, die de vakbeweging de laatste maanden feitelijk in het vaarwater heeft gebracht van de liberale marktpartij. De FNV-top heeft daaraan ondanks de discussienota weinig kunnen veranderen.

Vanuit die nieuwe positiebepaling beloven de komende onderhandelingen inderdaad een hete herfst. De vakbeweging zal nadrukkelijk de vrije loononderhandelingen opeisen. De regering van haar kant zal zich wel twee keer bedenken daar andermaal een stokje voor te steken. Een omvangrijk arbeidsconflict lijkt daarom niet uitgesloten. Ik wees er al op, dat de liberale trekjes die de vakbeweging nu vertoont, niet voortvloeien uit de aard van het beest. Het is daarom heel goed mogelijk dat er na een periode van strijd weer ruimte zal zijn voor een bondgenootschappelijker verhouding met een kabinet, dat zich aldus Solomon Barkin nog het beste kan opstellen als een „critical force for implementing the humanistic socialistic goals for trade unions” 18). De vakbeweging zal omgekeerd de overheid wel in staat moeten stellen die rol te kunnen spelen.

W. Breedveld

14) Arie Groenevelt, idem.

15) J. van den Doel, C. de Galan en J. Tinbergen, Pleidooi voor een geleide loonpolitiek in *ESB* van 17 maart 1976 (I) en 1 september 1976 (II).

16) Zie voor een uitvoerige beschrijving J. van den Doel, *Demokratie en welvaarts-theorie*, 1975.

17) W. Driehuis in de *Economist*, vol. 123, nr. 4, 1975.

18) Solomon Barkin (red.), *Worker, militancy and its consequences 1965-1975*, New York, 1975.

Enkele opmerkingen over de grafische industrie (II)

Commerciële aspecten

IR. H. H. WERTHAUER

Vorige week begon de heer Werthauer zijn artikel over de grafische industrie in ESB. Hij besteedde toen vooral aandacht aan de technische mogelijkheden. Deze week sluit hij zijn artikel af door de commerciële aspecten te behandelen. Aandacht wordt geschonken aan het functioneren van de grafische bedrijven en aan hun overlevingskansen.

Het grafisch productiepakket

Statistieken over aard en verdeling van de grafische orders bestaan niet. In tegenstelling tot andere bedrijfstakken is het in de grafische industrie moeilijk een overzicht van de markt te krijgen; de combinatie van de activiteiten van de bedrijven en de vage scheidslijn tussen producten is hiervan een oorzaak.

Voor de verdeling van de omzet over het productiepakket in zijn verschillende componenten is gebruik gemaakt van gegevens van het structuurrapport, van informatie van het Koninklijk Verbond van Drukkerijen en van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Het complete cijfermateriaal was beschikbaar tot het jaar 1972; dit wordt dan ook aangehouden. De omzetverdeling is getoetst aan het papierverbruik, daar de verschillende soorten en kwaliteiten uitsluitel geven over het type product en het toegepaste drukprocédé. De totale omzet van f. 2½ mrd. was als volgt verdeeld over de diverse productgroepen:

- 19% van de omzet zijn kranten, dag- en weekbladen;
- 14½% is de omzet van tijdschriften en periodieken;
- 17½% voor boeken en brochures;
- 12½% voor verpakkingsdrukwerk;
- 17% is de omzet van reclamdrukwerk;
- 11% voor reclamdrukwerk;
- 8½% vormt de restgroep.

De bijdrage van de verschillende drukprocédés tot de totale omzet werd door de heer De Wit, een stafmedewerker van het Koninklijk Verbond van Drukkerijen, in een vergadering van de sectie hoogdruk weergegeven en geëxtrapoleerd tot 1985 (zie tabel 1).

Tabel 1. Bijdrage van de verschillende drukprocédés tot de totale omzet

	1972	1975	1980	1985
Rotatie-offset	9%	10%	12%	15%
Vellenoffset (klein + groot) .	27%	35%	40%	39%
Rotatie-hoogdruk	22%	20%	15%	14%
Vellenhoogdruk	24%	15%	7%	4%
Diepdruk-rotatie	15%	16%	20%	22%
Zeefdruk	3%	4%	6%	6%

De nieuwe technologische vindingen zouden de afname van de bijdrage van de rotatiehoogdruk kunnen remmen en de toename van diepdruk-rotatie kunnen vergroten. De vraag is echter hoe groot de neiging tot investering in procesveranderingen bij de drukkers zal blijken te zijn; daar besteltermijnen voor rotatiemachines 2 à 3 jaar belopen is de indicatie tot 1980 betrouwbaar.

De verdeling van de produktgroepen over de verschillende drukprocédés is benaderd vanuit twee verschillende ingangen: het papierverbruik van houtvrije, houthoudende, gestreken en ongestreken soorten geeft een aanwijzing voor de verdeling in ordertypen en het structuurrapport geeft een steekproefsgewijze indicatie bij de kengetallen van de bedrijfstak (zie tabel 2).

Tabel 2. Enkele kengetallen per produktgroep (in %)

	Totale omzet	Hoogdruk	Vlakdruk	Diepdruk	Zeefdruk
1. Kranten	19	15	4	—	—
2. Periodieken	14½	1½	5½	7½	—
3. Boeken en Brochures	17½	6	11½	—	—
4. Reclamdrukwerk	17	1½	15½	—	—
5. Verpakkingsdrukwerk	12½	4	1	—	—
6. Organisatiedrukwerk	11	6	5	7½	—
7. Restgroep	8½	2	3½	—	3
Aantal werknemers	100 ca 55.000	36 ca 29.000	46 ca 22.000	15 ca 4.000	3 ??

De totale omzet kan ook anders worden verdeeld, namelijk het deel dat vast aan een drukker is verbonden en het deel dat in de vorm van incidentele opdrachten op de vrije markt terecht komt:

- de hele krantenomzet is vast aan drukkerijen gekoppeld, hetzij de drukkerij van de uitgever, hetzij een contractueel gebonden bedrijf; hiermee is 19% van de omzet aan de vrije markt ontnomen.
- de helft van de tijdschriftenomzet wordt door de uitgever gedrukt; dit is 7¼% van de grafische omzet.
- de helft van de boekenproductie wordt in uitgeversbedrijven gedrukt, hetgeen op 8,75% van de grafische omzet neerkomt;
- 70% van het verpakkings- en organisatiedrukwerk wordt op speciale machines in gespecialiseerde bedrijven geproduceerd; hetgeen op ca. 18% van de grafische omzet neerkomt.

Het deel van de omzet, dat voor incidentele opdrachten overblijft is dan 47% van de totale grafische markt; op dit vlak speelt zich de concurrentiestrijd af, om een omzet van ca. f. 1,18 mrd. per jaar.

Hoe groot het aantal kleine bedrijven is, dat zich op de grafische markt beweegt, blijkt uit een ander overzicht van het structuurrapport. Als de verdeling van de bedrijfsomvang gecombineerd wordt met de omzet per technische werknemer, volgt het aandeel, dat kleine en grote bedrijven

hebben in de totale omzet van de bedrijfstak. Van alle grafische bedrijven heeft 87% minder dan 26 technische medewerkers en 72% minder dan 11. Van de omzet wordt daarentegen 80% door nog geen 10% van de bedrijven geproduceerd.

Een ander opmerkelijk verschijnsel is, dat bij kleine bedrijven de materiaalfactor in de omzet gemiddeld 35% bedraagt en bij de grootste slechts 25%. Het effect op de toegevoegde waarde per werknemer is in tabel 3 weergegeven.

Tabel 3. Effect op de toegevoegde waarde

Klasse-indeling van grafische bedrijven naar aantal techn. werknemers	Percentage van het totaal aantal grafische bedrijven	Percentage van het totaal aantal grafische werkn.	Gemiddelde omzet per techn. werkn.	Materiaalfactor	Toegevoegde waarde per techn. werkn.	Jaaromzet in mrd. gld.
0 t/m 10	72	15	41.600	35	27.000	222,5
11 t/m 25	15	14,2	33.300	35	21.600	167,5
26 t/m 50	5,9	11,9	50.000	35	32.500	210,0
51 t/m 100	4,1	17,6	80.700	30	56.500	502,5
boven 100	3	41,3	95.900	25	71.900	1397,5
Totaal	100%					2500,0

Meer dan in andere bedrijfstakken, speelt de risicofactor een rol in de grafische onderneming. Afgezien van de kans op onderbezetting loopt de grafische ondernemer het gevaar van afkeuring van zijn order, als deze niet aan de subjectieve kwaliteitseisen van de klant voldoet. Bovendien hebben kranten, periodieken en reclamedrukwerk een overwegende actualiteitswaarde: te late levering kan de oplage ten dele, of geheel, waardeloos maken. Door een aantal vormen van bedrijfsopzet hebben uitgeverij en drukwerkconsumenten zich veilig gesteld. De drukkers zijn er maar ten dele in geslaagd hun voorbeeld te volgen door specialisatie en klantenbinding.

- Uitgevers van kranten, tijdschriften, boeken en brochures hebben eigen drukkerijen voor vaste oplagen, die qua kwaliteit en leveringstijdstip kritiek zijn. Vooral kranten-uitgevers hebben de neiging hun productiecapaciteit extra groot te houden om zelfs bij het uitvallen van een machine op tijd te verschijnen. Men accepteert de kostenconsequenties van de onderbezetting.
- Grote bedrijven, die constant grote hoeveelheden drukwerk consumeren, bouwen eigen huisdrukkerijen op om hun behoeften in te dekken en zeker te zijn van kwaliteit en correcte levertermijn.

Drukkers stellen zich zeker tegen kwaliteitsrisico's door zich op een bepaald ordertype te specialiseren en zodanig op hun klant ingespeeld te raken, dat zij zijn opdrachten trefzeker kunnen uitvoeren. Het gevaar van afhankelijkheid van een of meer grote afnemers bouwt men dan echter in.

Een andere methode van risicovermindering volgen de „service-drukkerijen” door hun klanten een compleet dienstenpakket te bieden en daardoor als het ware een deel van de organisatie van de klant te worden.

Het kleine bedrijf van de algemene drukker, de „omnivoor”, die zonder onderscheid elk type order wil accepteren om zijn machines maar draaiende te houden, moet putten uit de incidentele orders van de vrije markt. Deze bedrijven zijn kwetsbaar in perioden van orderschaarste en moeten steeds bereid zijn zich aan alle wensen van hun klanten te onderwerpen.

Commerciële aspecten van de grafische produkten

Door hun functie als informatiemedium en hun hechte organisatie in de NDP hebben de kranten de gunstigste positie opgebouwd:

- zij zijn hun eigen reclame-medium;
- zij hebben inkomsten uit abonnementen en advertenties;
- zij vormen een kleine groep, die de onderlinge afbakening van het marktgebied goed kan regelen en de concurrentie kan beperken;
- zij hebben vaste afspraken van abonnementsprijzen en advertentietarieven, gebaseerd op de omvang van hun circulaties;
- zij verzekeren zich van collectieve prijsverhogingen zodra de inflatie het gemiddelde van hun winstmarge dreigt aan te tasten; hierdoor zijn hun inkomsten praktisch waardevast. Macro-economisch is de krantenproductie daarmee zeker van een gemiddeld resultaat; micro-economisch zal elk bedrijf er echter voor moeten zorgen zo efficiënt te werken dat het resultaat niet onder het gemiddelde van de groep raakt.

Er zijn echter ook veranderingen in de krantensector: radio en tv zorgen voor snelle actuele berichtgeving. De lezer zal meer vragen naar opinievorming en naar lokale informatie, hetgeen de omroep niet biedt. Goede opinievoerende artikelen vragen hoge journalistieke kwaliteiten en meer regionaal nieuws vereist spreiding van de verslaggeving. Dit verhoogt de redactionele kosten.

Zowel eigen nieuwsgaring als persbureaudiensten zijn duur. Van het uiteindelijk verzamelde nieuws wordt in Amerika niet meer dan 20% in de krant gebruikt; in Nederland schat men dit percentage nog lager! De Londense *Times* archiveert het nieuws, sorteert het later naar bepaalde onderwerpen en publiceert het in boekvorm. Het is een arbeidsintensief proces, dat slechts bij een grote lezerskring loont. Naar aanleiding van een Amerikaans onderzoek bleek, dat de krant zo duur wordt dat de lezersaantallen teruglopen. Moderne dataverwerkingsmethoden verhogen de kosten van de krant en de omroep trekt een deel van de advertentie-inkomsten naar zich toe.

De computermatige dataverwerking staat de kranten toe het nieuws op te slaan en, in andere vorm, op een later tijdstip te verwerken: „news recycling” is een gedachte om speciale groepen lezers berichtencompendia te brengen die voor hen van belang zijn en in een vorm te presenteren, aangepast aan hun belangstelling. De *Times* doet het nu in de vorm van boeken. De Zuidfranse *Le Provençal* verspreidt nieuws vanuit de computer en via telefoonlijnen, naar de beeldbuis in kantoren, hotels en ziekenhuizen van zijn regio. Dit is een additionele bron van inkomsten die het effect van kostenstijging en inkomstenafname kan tegengaan.

Door de invoering van de STER-reclame is in 1970-1971 de besteding aan gedrukte reclame en advertenties met ca. 15% verlaagd. Kranten en periodieken hebben de omvang van hun publikaties wel enigermate verminderd om de inkomstenvermindering door een kostenverlaging op te vangen. Uitkeringen uit de „STER-pot” hebben de schade van de uitgevers nog verder beperkt en de grafische markt groeit met ca. 4½% per jaar. Toch moeten de uitgeverij er rekening mee houden dat 27% van de totale jaarlijkse reclamebesteding naar de omroep gaat en dat nieuwe media in 10 à 15 jaar ter beschikking zullen staan. Gedacht wordt aan „de krant in de huiskamer”, een nieuwe vorm van simpele facsimilé-schrijvers, die de informatie via telefoonlijnen ontvangen en in de huiskamer op papier afdrukken. Komt de exploitatie van nieuwe media niet in handen van de grafische media, dan zou het een gevoelig verlies in de omzet en een gevaar voor hun overleven kunnen betekenen.

Periodieken, boeken en brochures worden nog niet door vervangende media bedreigd. Tape-records, projectoren en microfiche-installaties zijn nog zo duur en onhandzaam dat zij het drukwerk niet kunnen vervangen. Eerder is er een tendens te merken die de verkoop van periodieken en boeken bevordert door de verbreding van de belangstelling die radio en tv voor bepaalde onderwerpen opwekken. Dit deel van de grafische markt is afhankelijk van de fluctuaties

in koopkracht: men permitteert zich de luxe van boeken en tijdschriften als de beurs ruim is en beperkt de aankoop in tijden van geldschaarste, omdat dit geen primaire levensbehoefte is.

Reclame-, verpakings- en organisatiedrukwerk hebben een directe samenhang met het productie- en consumptiepatroon in de samenleving. Vooral op het gebied van formulieren en ponskaarten geeft de administratieve automatisering een uitbreiding aan de behoefte. Men verwacht dat dit deel van de grafische markt met 5 à 10% per jaar zal groeien.

Zijn er uit deze gegevens conclusies te trekken? De behoefte aan grafische produkten stijgt volgens de marktstatistiek. De markt is echter niet constant, doch vertoont sterke fluctuaties die ten dele een samenhang met de koopkracht hebben (advertentie-, reclamebesteding, boeken- en tijdschriftenverkoop) en voor een ander deel samenhangen met uitverkoop, vakantie- en bonusbestedingen (Moederdag-, Paas-, Kerst- en St. Nicolaasdrukke). Voorafgaand aan dergelijke perioden van hogere bestedingen zullen de adverteerders actiever zijn, kranten en tijdschriften hebben meer advertentiepagina's en verhogen hun redactionele inhoud navenant; uitgevers zullen hun nieuwe edities lanceren en reclamecampagnes gaan van start.

Het overwegende aantal kleine bedrijven mist overzicht van de eigen markt. Bovendien ontbreekt het administratief overzicht van de bedrijfsdrukte. Dientengevolge zijn de drukkers gemakkelijk ertoe te bewegen in perioden van ruimer orderaanbod tot investeringen over te gaan. Daar de dan bestelde machines meestal in de volgende periode van orderschaarste worden geleverd veroorzaakt de ruimere capaciteit nog grotere onderbezetting en orderhonger. Het schijnt bovendien een cumulatief effect te hebben als één drukker investeert, daar dit bij zijn collega's de angst oproept in de volgende drukke periode orders aan hem te zullen verliezen, als zij zelf overbezet zouden raken. Op deze manier werken de machineverkopers een chronische overcapaciteit in de hand in de grafische industrie. Hieruit volgt een felle concurrentiestrijd, onderbieden en prijsbederf.

Sociaal-economische aspecten

Budgettering is een luxe, die alleen enkele van de grootste bedrijven kennen. Meer dan 90% van de drukkerijen vaart op het accountantsrapport, dat 6 à 9 maanden na afsluiting van het jaar gereed komt. Zodoende ziet men het effect van de prijsstelling veel te laat. Prijscalculaties maakt men aan de hand van ervaring en met tabellen die het KNVD globaal opstelt voor de bedrijfstak. De kostenverhogingen lopen echter intussen door. De papierprijs stijgt en de lonen worden overeenkomstig de cao aangepast. Vele bedrijven komen door onwetendheid over hun financiële positie plotseling in moeilijkheden.

Vooral in patriarchaal geleide bedrijven is de geldla het exclusieve domein van de eigenaar. Meedenken en waken over het rendement van het bedrijf is zelfs de hogere medewerkers niet toegestaan. De hoge vaste lasten van de drukkerijen bestraffen onderbezetting extra. Het structuurrapport berekent, dat een onderbezettingsverlies van 1% een even groot effect heeft op het bedrijfsresultaat als een prijsdaling van 2%. Bij het onderbieden houdt men zich deze regel voor ogen; men vergeet echter dat het bedrijfsrendement uiteindelijk wel positief moet zijn om het voortbestaan te garanderen.

De strakke samenwerking met de vakbonden en de vooruitstrevende cao-regelingen dateren van de crisis in het grafische bedrijf van 1913. Om de ondernemers van die dagen te dwingen geen orders onder de prijs te accepteren, kreeg het technisch personeel een controlerende taak: de werknemers moesten via hun bonden prijsbederf rapporteren om zodoende een marge te garanderen voor redelijke lonen. Dit systeem zou slechts werken als alle werknemers in vak-

bonden georganiseerd waren en daarom stelde men het verplicht vakbondslidmaatschap in voor technisch personeel. Het systeem van prijscontrole heeft nooit gewerkt, de „closed shop” is echter blijven bestaan. Het gevolg is dat loon en sociale lasten in het grafisch bedrijf hoger zijn dan in de andere takken van de industrie.

Door het hoge peil van de loonkosten komt het rendement van de bedrijven in gevaar. Het structuurrapport berekent de afschrijvingen en algemene kosten op gemiddeld 24,3% van de toegevoegde waarde; stijgt de arbeidsquote over de 75,7% dan is er geen rendement meer. In veel bedrijven is die toestand al bereikt.

Grafische vakopleiding en bedrijfsfondsen hebben de tendens om de grafici aan hun vak te binden. Grafische bedrijven hebben een lager verloop van personeel; men voelt zich aan het bedrijf gebonden. Juist hierdoor heeft het zichtbaar worden van economische zwakte in werktijdverkorting, ontslag of sluiting, een groter effect op de medewerkers. Aan de hand van ziekte- en verzuimpercentages poogt men een maatstaf voor de arbeidsonrust te vinden.

De toenemende automatisering van het grafisch proces maakt verschillende vakgebieden overbodig en verlegt het accent van vakkennis naar machinebediening. Het is te hopen dat de vakbondsbestuurders tijdig een toekomstvisie opbouwen, zodat zij hun tegenwoordige en toekomstige leden via opleidings- en werkgelegenheidsstrategie, op een goede plaats in een gezond bedrijf kunnen houden.

De neiging om vernieuwing te blokkeren door het beperken van diepte-investeringen zou voor de industrietak in de Europese markt funest worden. Het alternatief is om collectief de voorbereidingen voor de veranderingen ter hand te nemen en met een minimum aan menselijke en financiële offers de nieuwe tijd voor te bereiden.

Inzicht in de bedreigingen

Voor de gehele grafische tak zijn er op korte of lange termijn veranderingen op til. Andere media komen op, de markt verandert, de produktiemethoden worden geautomatiseerd en de eisen van vakmanschap veranderen. In hoeverre bedreigt dit de bedrijfstak?

Bedreigingen van buiten af kunnen uit de volgende factoren voort komen.

- Automatisering van kantoorwerk brengt de opdrachtgevers de mogelijkheid om op hun kantoor machines het zetje te doen. Met tapes, microfilms of pagina-films van hun drukopdracht voor boeken of tijdschriften zijn zij vrij om naar de goedkoopste drukker te gaan, onverschillig of die zich in binnen- of buitenland bevindt.

- Andere media kunnen werk van het grafisch bedrijf overnemen. Op korte termijn is dat gevaar gering, maar op lange termijn is de „krant in de huiskamer”, de „elektronische bibliotheek” en het audiovisuele boek een mogelijkheid. Televisie-uitzendingen bevorderen nu nog de boekverkoop, maar gebeurt dit nog als het televisiespel ook op tape of beeldplaat wordt verkocht? De grafische bedrijven moeten zich tijdig op alternatieve activiteiten bezinnen en hun ideeën concreter maken, willen zij hun markt houden. Het grafische structuurrapport toont in deel 3, 6 en 7 aan dat nieuwe media en andere consumptiepatronen de grafische markt eerder zullen stimuleren dan schaden. Dit is een momentopname en kan door de ontwikkelingen worden achterhaald. Alleen collectieve waakzaamheid kan daarop het antwoord geven.

- Hoge lonen en sociale lasten drukken het bedrijfsresultaat in deze arbeidsintensieve tak. Automatisering kan het rendement verbeteren. Veelal ontbreekt echter na jaren van marginaal opereren de bedrijfsreserve en de kredietwaardigheid. De investeringsmogelijkheden zouden aan de hand van de bedrijfsgegevens uit het structuurrapport verder moeten worden onderzocht.

- Personeelgebrek zou er bij de krimpende behoefte aan grafische vaklieden niet behoeven te zijn. De ervaring wijst echter uit dat de beschikbare personen niet wonen op de plaatsen waar de behoefte optreedt. Een gezamenlijk initiatief van het KVVd en de plaatselijke GAB's is erop gericht om de mobiliteit van de beschikbare krachten te verhogen en de werkloosheid te bestrijden.

- Grondstoffen, papier en inkt zijn onbepaald op de markt. Arbeidstijdverkorting bij de Nederlandse papierfabrieken wijst op een ruime overcapaciteit. Natuurlijk is ook hier waakzaamheid geboden om tijdig aan alternatieve mogelijkheden te werken, als hout of olie schaars mocht worden. Inkten op waterbasis kunnen nu al de oliehoudende inkten vervangen.

Als de bedreigingen van buiten af niet acuut zijn, doch slechts waakzaamheid vereisen, hoe staat het dan met de bedreigingen van binnen uit?

- De ambachtelijke en patriarchale leiders in de grafische bedrijven richten het hele bedrijfsgebeuren op zich zelf. De beslissingen worden intuïtief genomen, bij gebrek aan effectieve bedrijfsgegevens. Van overlegstructuur of delegatie van bevoegdheden is geen sprake. Vaste procedures zijn in deze bedrijven niet gebruikelijk. Verloop van specialisten op marketing-, technisch en administratief gebied is groot.

- Door hun ambachtelijke instelling leggen de bedrijven de nadruk op vakmanschap. Productiebesturing, -controle en kwaliteitsbeheersing wordt aan de uitvoerenden overgelaten. De kwaliteit heeft de tendens om te goed te worden, maar de output per man neemt af. De kostenverhogende tendens in de ambachtelijke bedrijven blijkt uit het structuurrapport.

- Vernieuwing van de techniek en automatisering hebben vermindering van arbeidsplaatsen tot gevolg. De noodzaak een dekking te vinden voor de hoge afschrijvingen op de investeringen veroorzaakt een streven naar vermindering van loonkosten. De traditionele arbeidsbezetting ziet haar positie in gevaar komen en zal zich tegen verandering verzetten, hetgeen arbeidsonrust en produktiviteitsverlies tot gevolg heeft.

- De patriarchale werkgever ondervindt de nieuwe sociale verhoudingen als hinderlijk. Beslissingsstructuren, waarin ondernemingsraden worden opgenomen, vereisen overleg en informatiestroom, die de traditionele organisatie niet kent.

- Invoering van vernieuwingen zullen investeringen vereisen en aanloopkosten met zich brengen, waarvoor de prijsstelling geen ruimte biedt. De specialisten die voor de invoering nodig zijn, zullen de professionele risico's van het werk in traditionele bedrijven op hun hoogte schatten en zich er niet aan wagen.

- De sociale begeleiding van het personeel in de verandering zal door de patriarchale leiders als inmenging in hun beschikkingsrecht worden ervaren; deze sector komt dan ook niet van de grond. Salarisstructuren en secundaire arbeidsvoorwaarden worden niet ontwikkeld, hetgeen tot ontevredenheid, wrijving en verloop leidt onder het niet-cao-gebonden personeel.

- De marktbenadering mist de professionele inbreng, blijft star en is niet in staat zwaartepuntsverleggingen te volgen.

Bij de beperkte mogelijkheden van overhead-kosten in kleine bedrijven is de vorm van de eenhoofdige leiding aangewezen; de directeur zal dan echter moeten trachten een vorm van leidinggeven te vinden, die patriarchaal noch autoritair is. Is het een familiebedrijf, dan spelen nog de gevaren mee, die aan dit soort ondernemingen kleven. De Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden en de Maatschappij voor Handel en Nijverheid gaven het boekje *De familieproblemen in het bedrijf* uit (de Bussy, 1966), waarin zij de voor- en nadelen van het familiebedrijf bespreken. Naast de evidente voordelen van de persoonlijke betrokken-

Sociaal-economisch jaarboek 1975-1976

Feiten en cijfers, samenhangen en achtergronden, meningen en maatregelen: dat is de oogst van twaalf maanden sociaal-economische geschiedenis van Nederland. Evenals vorig jaar heeft Nic van Rossum, hoofdredacteur bij *Elseviers Weekblad*, het dagelijks gebeuren in een *Sociaal-economisch jaarboek* 1) opgetekend en gerangschikt. En er is heel wat gebeurd tussen 1 juli 1975 en dezelfde datum een jaar later. Minister Lubbers spreekt in zijn „Ten geleide” niet voor niets van „het hectische dag voor dag gebeuren”. Toch is er een duidelijke lijn in die periode te onderkennen. Een lijn die samenhangt met de „arbeidskostentheorie” van Den Hartog, Tjan en Van de Klundert. Die theorie ligt ten grondslag aan de 1%-norm van Duisenberg en aan het tweemaal ingrijpen van de regering in de loonvorming. Met die theorie hangt ook samen het pleidooi van de hoogleraren Van den Doel, De Galan en Tinbergen in *ESB* van 17 maart en 1 september 1976 voor geleide loonpolitiek. Dat is overigens niet de enige bijdrage van *ESB* aan deze sociaal-economische geschiedenis.

Het boek is als volgt ingedeeld. Na een lijst van de belangrijkste sociaal-economische gebeurtenissen volgen de hoofdstukken: 1. Sociaal-economische politiek; 2. Economische structuur; 3. Economische gang van zaken; 4. Bedrijfstakken; 5. Arbeidsmarkt; 6. Overheidsfinanciën; 7. Sociale verzekeringen; 8. Prijzen; 9. Inkomens; 10. Arbeidsvraagstukken; 11. Organisaties; 12. Welzijn. Aan het eind van het boek bevindt zich een zaakregister dat verwijst naar onderwerpen uit beide tot nu toe verschenen jaarboeken. In de tekst zijn tabellen en illustraties opgenomen.

Wie ook de vorige aflevering van het *Sociaal-economisch jaarboek* heeft gelezen, kent de beknopte, boeiende stijl van Van Rossum, die er borg voor staat dat niet alleen afzonderlijke gebeurtenissen als de blokkade van de binnenschippers en het afspringen van de Zuidafrikaanse kernorder, maar ook de grote lijn helder voor ogen komen.

L. v. d. G.

1) Nic van Rossum, *Sociaal-economisch jaarboek 1975-1976*, Agon Elsevier, Amsterdam, 1976, 248 blz., f. 24,50.

heid van de eigenaar-directeur en zijn familie, noemen zij als nadelen:

- de patroon blijft zich met details bemoeien en verliest het overzicht over het complexer wordend bedrijfsgebeuren;
- de patroon geeft voorkeur aan familieleden op sleutelposities, zelfs als hun bekwaamheid voor de taak onvoldoende is;
- bij bedrijfsgroei omringt de patroon zich met onbekwame ja-knikkers, die in hun onmacht gefrustreerd raken.

Voorbeelden van vastgelopen familiebedrijven zijn er in de grafische wereld te over; de oorzaak kan veelal herleid worden tot de patriarchale bestuursvorm, die veel te lang werd gecontinueerd. Bedrijven met 30 à 50 werknemers die patriarchaal worden geleid, kennen groeiende problemen in hun besluitvorming. Dit vormt een bedreiging voor hun voortbestaan.

Als wordt aangenomen dat de externe bedreiging voor de grafische industrie op korte termijn gering en op lange ter-

mijn nog te bezweren is, ligt de oorzaak van de tegenwoordige problematiek bij de bedrijven intern. Macro-economisch vertoont het structuurrapport een positief rendement voor elk van de grafische produkt-groepen; micro-economisch blijkt er een sterke spreiding in bedrijfsresultaat en -groei te bestaan binnen elke groep.

Bedrijfsstructuur en bedrijfsvoering schijnen een rol te spelen bij het al dan niet behalen van een positief bedrijfsresultaat. Indien het mogelijk is het beleid in de zwakke bedrijven om te buigen en de leiding bewust te maken van de noodzakelijke verbeteringen, zou de zwakte in kracht kunnen worden omgezet.

Uitzicht

In zijn boek *Future shock* duidt Toffler aan dat een onzekere toekomst het zwijgen daarover niet rechtvaardigt. Hij zegt dat de mens zich bewust moet worden van de veranderingen en zelf richting moet leren geven aan de evolutie.

Het is een open vraag hoe de grafische industrie er in het jaar 2000 zal uitzien. Laat men echter het onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden aan een incidentele belangstellende over, dan wordt de toekomst een griezelige verrassing. Een tijdig en gecoördineerd toekomstplan, dat uit een collectief onderzoek van de bedrijfstak voortkomt, zou de gehele industrie tot steun kunnen zijn.

Het structuurrapport werpt de volgende vragen op die tot verder onderzoek aansporen.

- Indien het aannemelijk is dat de behoefte aan grafische produkten zal blijven groeien, hoe ziet die markt eruit en wat voor een produktie-apparaat is nodig om de behoefte te bevredigen? Welke marktfluctuaties zijn normaal en op wat voor een prijsontwikkeling zou men moeten rekenen?
- Welke eisen moet men stellen aan de beleidsvoering, ten einde rendabele ondernemingen te krijgen, die hun aandeel in de toekomstige ontwikkeling kunnen realiseren. Een goed functionerende leiding, een effectieve beslissingsstructuur en een betrouwbare bedrijfsinformatie zijn daarvoor onontbeerlijk.
- Hoe zullen prijsvorming, marktbenadering en investeringsbeleid moeten zijn om een rendement op te leveren dat toestaat aan de technologische veranderingen deel te nemen?
- Welke invloed heeft de ontwikkeling van de sociale structuur op de besluitvorming en hoe beïnvloedt dit de overlevingskansen van het bedrijf?

In het kader van een proefschrift, dat bij Prof. Ir. J. in 't Veld (Industriële Organisatie, TH Delft) in voorbereiding is, zal op deze vragen nader worden ingegaan.

Gedachten over systematische sanering van de grafische bedrijfstak zijn niet nieuw. Sedert de crises in die tak van 1863 en 1913 streeft men naar collectieve regelingen. Rond 1946 werd een polemiek gevoerd tussen de heren Van Trigt en Rotting.

- Van Trigt was voorstander van een centraal prijscontroleorgaan dat toezicht houdt op de offertes, om prijsbederf tegen te gaan.
- Rotting koos de analogie van de melkslijters in Hilversum als uitgangspunt en stelde voor om de kleine drukkers in coöperaties te verenigen. Deze „drukkerswerkgemeen-

schappen” zouden een gezamenlijke orderaquisitie, werkvoorbereiding en afwerking hebben. Individueel ondernemerschap zou door een collectieve zeggenschap worden vervangen. Het doel van het samengaan zou zijn om een tegenwicht te vormen voor de concurrentie van de grote bedrijven.

Nu, dertig jaar later, blijkt het voorstel van Rotting geen kans te hebben gehad. Waarom mislukte het? Waarschijnlijk was de wens van de drukkers, om hun zelfstandigheid te behouden, sterker, dan hun angst voor faillissement.

Een experiment in de krantenwereld met een gemeenschappelijke computerorganisatie voor administratie en tekstverwerking, is eveneens mislukt. De gedachte van gemeenschappelijke ontwikkeling en exploitatie strandde op overwegingen van behoud van zelfstandigheid, ondanks de belangrijke besparingen die men er op den duur mee had kunnen bereiken.

Een dergelijk project voor de automatisering van de informatie-verwerking voor een groep verpakkingsdrukkerijen is door het Grafisch Economisch Adviescentrum (GEA) gentameerd. Zou men erin slagen voor deze kleine groep een gezamenlijk informatiesysteem op te bouwen, dan kan dit de kern vormen voor een opzet die op den duur tot de gehele bedrijfstak is uit te breiden. Toch blijft de haalbaarheid van een dergelijke opzet afhankelijk van de vraag of de ondernemers psychologisch gezien de bereidheid hebben zich eraan te binden. In elk geval ligt in de collectieve automatisering van de informatiestroom een basis voor de verbetering van de besluitvorming. Aan de hand van beslissingsmodellen kunnen vaste schema's worden uitgewerkt voor:

- marktextrapolatie en prijsvormingsprocedures;
- planning van personeel- en materiaalbehoefte;
- produktiesturing en -bewaking;
- investeringsevaluaties en prioriteitsregels.

Hier ligt de mogelijkheid om de totale bedrijfsvoering zodanig zichtbaar te maken dat sanering van de bedrijfstak binnen het bereik komt. Het is duidelijk dat er veel baanbrekend werk moet worden gedaan aler de ondernemers het belang van een dergelijk initiatief zien en de consequenties accepteren. Naarmate men zich echter bewust wordt van de grote veranderingen die de bedrijfstak te wachten staan en de geringe mogelijkheden van zelfstandig pionieren, zal het voordeel van samenwerking misschien gaan zegevieren over de angst voor het prijsgeven van de individuele vrijheid.

H. H. Werthauer

Literatuur

1. *Het structuuronderzoek in de grafische industrie*, opgesteld door: Organisatie adviesbureau Krekel, van der Woerd en Wouterse; Grafisch Economisch Adviescentrum; Instituut voor de Grafische Techniek TNO; Nederlands Centrum voor Marketing Analyses NV; Laboratorium voor Toegepaste Psychologie.
2. CBS, *Drukkertijen 1972 - produktiestatistieken*.
3. Publikaties van de American Newspaper Publishers Association Research Institute - Easton Pa.
4. *Der Polygraph*, Polygraph Verlag Frankfurt.
5. Van Trigt, *Het vraagstuk van de prijscontrole*, Uitg. Federatie, 1946.
6. Wijdeveld, Rotting, van Overhagen en Linssen, *Wat komen moet*, Eigen publikatie, 1946.

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Afschaffing van de STER en het mediabeleid

Een financieel gedachtenspel

DRS. W. VAN NORDEN

Vorig jaar november werd de motie-Scholten over liquidatie van de STER-reclame, niet in de Tweede Kamer in stemming gebracht omdat minister Van Doorn eerst de gevolgen daarvan wilde bestuderen. Na in dit artikel de mogelijke gevolgen te hebben besproken, doet Drs. W. van Norden, voorzitter van de hoofddirectie van Perscombinatie NV, een voorstel, op een zodanige wijze de STER af te schaffen, dat zowel voor- als tegenstanders van de STER zich met deze liquidatie kunnen verenigen.

„De Kamer. . . nodigt het kabinet uit over te gaan tot geleidelijke liquidatie van de STER” . . . , aldus de motie, die het AR-Kamerlid Scholten in november 1975 voorstelde. De motie, die nogal wat sympathie ontmoette bij alternatieve kamerleden uit vele fracties, kwam niet in stemming, omdat de heer Van Doorn beloofde overleg te plegen met de Reclameraad, het STER-bestuur en de omroep (later werd daaraan toegevoegd de Persraad) over de gevolgen van een dusdanig verstrekkend besluit.

Het beëindigen van de ether-reclame zou ingrijpende — in hoofdzaak financiële — gevolgen kunnen hebben voor de omroep, de pers en het bedrijfsleven. De afschaffers van omroep-reclame vinden, in de woorden van de motie-Scholten, „dat de STER vanwege haar opdringend (bedoeld zal zijn: opdringerig) karakter onnodig behoeften stimuleert en opwekt en dientengevolge een negatieve factor vormt bij de stimulering van een verantwoord consumptiepatroon”.

Deze in wezen ethische en daardoor in economisch opzicht zomin bewijsbare als betwistbare gedachte geniet blijkbaar toenemende sympathie. Het kabinet zou stellig velen satisfactie geven als de STER(-reclame) werd afgeschaft. Lichtvaardig mag daartoe niet worden overgegaan, als het vermoeden bestaat, dat als gevolg daarvan pijnlijke met het algemeen belang strijdige, gevolgen optreden voor omroep of adverterend bedrijfsleven. Terecht heeft de minister zich die afweging voorbehouden.

Samenhangen

Hieronder wil ik pogen een schets te geven van enige politico-economische verbanden, waarbinnen zich het denken over het vraagstuk afspeelt. Het moet mogelijk zijn deze samenhangen „objectief” althans logisch in verband gebracht en eventueel gekwantificeerd, zodanig te stellen, dat zij aannemelijk of waarschijnlijk zijn, voor zowel voor- als tegenstanders van afschaffing van de STER. Daarbij laat ik

in het midden of ik voorstander zou zijn van deze ontwikkeling. Ik ben geen tegenstander van maatregelen tot inperking van de STER-activiteit, maar ik betwijfel of totale afschaffing zoveel bijdraagt aan de „greatest happiness of the largest number”, als de voorstanders van afschaffing ervan verwachten. Deze model-achtige gedachtengang zou, bij voldoende plausibiliteit, een grondslag kunnen zijn voor de besluitvorming, die ten slotte uit een maatschappelijke ideaalstelling moet voortvloeien.

De gedachtengang over de samenhangen luidt als volgt: De STER verkoopt zendtijd over TV en radio ter waarde van ca. f. 150 mln. (schatting 1976). De — geringe — kosten van werving en uitzending beschouw ik gemakshalve als in dit bedrag verwerkt. De opbrengst komt ten goede aan de omroepfinanciën. Deze bijdrage van de reclame in de inkomsten van de omroep is ca. 25%. Indien de bijdrage wegvalt, en men — begrijpelijkerwijs — het aanbod van programma's niet wil verminderen, staan er drie wegen open om de inkomsten gelijk te houden:

1. verhoging van de omroepbijdrage met ca. f. 40 per jaar;
2. overdracht van f. 150 mln. aan de omroepinkomsten uit de algemene middelen;
3. een mengsel van beide bronnen, zoals door de heer Scholten in de Tweede Kamer bepleit.

Verhoging van de omroepbijdrage met ca. 25% is een onaangename maatregel, die elke politicus liever overlaat aan zijn opvolger. Het gezinsconsumptie-indexcijfer wordt erdoor verhoogd, wat ook niet tot sympathie-betuigingen leidt, vooral niet van de kant van de departementen van Economische Zaken en van Financiën. Betaling van f. 150 mln. uit de algemene middelen leidt ook tot politieke hoestbuien. Toch is dit alternatief minder bedreigend dan het op het eerste gezicht lijkt.

Opheffing van ether-reclame leidt tot overbrenging van de reclamebestedingen naar andere media. Het concurrerende bedrijfsleven blijft strijden om de consumenten-guldens en blijft reclame maken. Niet alle huidige reclame-uitingen op TV en radio zijn substitueerbaar met reclame in gedrukte media: dagbladen, nieuwsbladen, tijdschriften. Wel echter het grootste deel ervan. De geleerden — althans de deskundigen — noemen uiteenlopende schattingen. Ergens midden in die schattingen prikkend veronderstel ik, dat $\frac{2}{3}$ deel van de STER-omzet zou toevloeien aan de gedrukte media — in hoofdzaak aan de dagbladen — dat is f. 100 mln. (valuta 1976). De overige f. 50 mln. gaan deels naar lichtgewichtsoorten van reclamemaken: brommende vliegtuigen, pamfletten, ball-points, cadeaus; deels worden zij niet uitgegeven.

Differentiële winsten

Het additionele inkomen van de pers leidt tot differentiële winsten, die aanvankelijk zeer hoog zijn. Vanaf 1967, het

jaar van de invoering van de STER, hebben de dagbladen een consequente, en redelijk succesvolle, slechts nu door minister Lubbers geremde, politiek van verhoging der abonnementsprijzen gevolgd, om de extreme nadelen van de nieuwe overheidsconcurrentie (advertentie-volume dagbladpers 1966 index 100 was in 1975 110) te compenseren. Terugvloeiing van advertentiebestedingen ad f. 100 mln. naar de pers zou de dagbladen de mogelijkheid verschaffen om veel geringere abonnementsprijsstijgingen door te voeren dan bij ongewijzigd beleid nodig zou zijn. De kosten van het informatiepakket voor het gemiddelde gezin zullen zich dus niet significant wijzigen: de omroepbijdrage stijgt, de abonnementsprijzen dalen (relatief bezien), d.w.z. zij stijgen minder dan zij anders zouden zijn gestegen.

De minister van Economische Zaken kan wellicht met dit mechanisme worden gecontenteerd. Zulks te meer als slechts een deel van het wegvallend inkomen van de omroep, laat ons zeggen de helft, dus f. 75 mln., door middel van de omroepbijdragen moet worden gerecupereerd, terwijl de andere helft uit de algemene middelen wordt geleverd. Ook Financiën zou vrede kunnen hebben met dit mechanisme ondanks de verschijning van een uitgaaf van f. 75 mln. uit de algemene middelen. Het Kabinet heeft zich immers — terecht — vastgelegd op een systeem van financiële bijstand aan de pers, voor zoveel deze in structurele moeilijkheden verkeert. De in het door minister Van Doorn voorgestane stelsel om aanvulling van achterblijvende advertentie-omzetten benodigde fondsen moeten worden verkregen uit de algemene middelen — nu de aanvankelijk voor dit doel „geearmarkte” BTW-heffing op abonnementen door het parlement is afgewezen. In de nieuwe situatie gaat f. 75 mln. per jaar meer naar de omroep. De pers beurt f. 100 mln. per jaar meer van de adverteerders. Het perswezen zal in veel geringere mate dan bij ongewijzigd beleid het geval is in moeilijke financiële omstandigheden geraken. Er is minder geld nodig om zieke bladen overeind te houden.

Toch zullen er, ten gevolge van de relatieve verschillen in comparatieve kosten en opbrengsten, dagbladen, nieuwsbladen, opiniebladen zijn die het niet bolwerken tegen de succesvolle, machtige advertentiecarriers. Het systeem van de advertentie-compensatie moet dus voortgang vinden. Maar de benodigde middelen zullen geringer zijn, terwijl zich anderszijds een geheel nieuwe bron aandient voor de voeding van het voor de compensatie-bijdragen benodigde fonds: de vergroting zelf van het advertentie-inkomen. Als men uit de ad-

ditionele f. 100 mln. per jaar een heffing zou vragen van 25%, zou een belangrijk fonds kunnen worden opgebouwd, zonder dat op de thans zo schaars wordende algemene middelen van de heer Duisenberg een beroep behoeft te worden gedaan. Over het totaal van de advertentie-inkomsten alsdan van de pers ad f. 850 mln. bedraagt de heffing dan 3%. De heer Van Doorn kan zich dan verzekerd weten van een financiële grondslag voor zijn media-beleid, welke thans nog onduidelijk is.

Samenvatting

Samenvattend ziet het mechanisme er als volgt uit, alles tegen prijzen van 1976, en per jaarperiode:

- de STER-reclame verdwijnt;
- de omroepbijdrage wordt verhoogd met ca. f. 20, te zamen f. 75 mln.;
- de omroep krijgt f. 75 mln. uit de rijksmiddelen;
- de pers ontvangt f. 100 mln. meer advertentie-inkomsten;
- de pers stort f. 25 mln. op rekening van het Bedrijfsfonds voor de pers t.b.v. advertentiecompensatiesteun, totdat in het fonds voldoende vermogen is geaccumuleerd;
- de abonnementsprijsverhogingen worden gematigd;
- de kwaliteit van de omroepfunctie wordt niet aangetast;
- de kwaliteit van de persfunctie wordt verbeterd: meer advertentievolume leidt tot meer redactiepagina's.

Aldus wordt dan tevens de huidige situatie bestendigd van de verschillende sociologische grondslagen van de media: de omroep behoudt zijn pseudo-publiekrechtelijke structuur, welke gegrondvest is op een mengsel van frequentieschaarste en traditionalisme; de pers behoudt zijn privaatrechtelijke ondernemingsgewijze structuur, welke gebaseerd is op een verwarring van persvrijheid met ondernemersvrijheid, maar die wel een comfortabele afstand schept tussen overheid en vrije journalistiek. Alle ministers hebben iets om blij over te zijn.

De Tweede kamer zou zich op een dergelijk model zeer wel kunnen verenigen. Zulks te gemakkelijker indien de liquidatie van de STER „geleidelijk” zou geschieden, zoals in de motie-Scholten gevraagd werd. Verdeeld over 3 of 5 jaar zou het in werking stellen van het mechanisme pijnloos kunnen slagen.

W. van Norden

ESB

Ingezonden

De vermoeidheid van de bureaucratie

In *ESB* van 9 juni 1976 schrijft de heer D. A. P. W. van der Ende over „De vermoeidheid van de bureaucratie”. In dit artikel is ook een stukje opgenomen over „Bedrijfsvoering universiteiten”. Daarin worden een aantal zaken vermeld, die de schrijver ten slotte tot de conclusie leiden, dat het accent van de bedrijfsvoering van de universiteiten mogelijk wat eenzijdig gevallen is op de democratie. Opmerkelijk is nu echter, dat van de vele door de heer Van der Ende genoemde voorbeelden er maar één betrekking heeft op de universiteiten.

De feiten liggen zo:

1. Achterstand in de goedkeuring van de jaarrekeningen. Deze goedkeuring berust niet op een activiteit van de universiteiten, doch van de minister.
2. Nog steeds niet ontvangen inlichtingen over studentenhuysvesting. Het betreft hier inlichtingen die gevraagd zijn aan de Stichting Delftse Studentenhuisvesting, hetgeen niet de Technische Hogeschool Delft is.
3. Advies over concentratie opleiding aardwetenschappen. Hier wordt signaleerd het uitblijven van een advies van de Academische Raad.
4. Correspondentie over octrooi- en

auteursrechten. Duidelijk blijkt, dat het hier gaat over stagnerende correspondentie met de opeenvolgende ministers van Onderwijs.

5. Vragen over de bezoldiging van student-assistenten. Als 4.
6. Vragen over (over)productie van vloeibaar helium. Als 4.

Eén voorbeeld is wel juist. Alle instellingen, althans de openbare, moeten nog tot een regeling komen voor de rechtspositie van het personeel. Daar ligt overigens niemand wakker van, want in afwachting van die regeling geldt voor

de rijksinstellingen het Rijks Ambtenaren Reglement en voor de Universiteit van Amsterdam het Gemeentelijke Ambtenaren Reglement en, zoals bekend, blinken dat soort reglementen in het geheel niet uit door gebrek aan regelingen.

H. L. Kleijn

(De heer Kleijn is hoofd van de Financieel-economische dienst van de Universiteit van Amsterdam).

Naschrift

Ik begin met het laatste, de rechtspositieregelingen. Een overtuigender voorbeeld van de vermoedheid van de bureaucratie is nauwelijks denkbaar. Hoe is de situatie in ons goede vaderland? De ministerraad vergadert hele nachten door. De volksvertegenwoordigers kunnen hun werk bijna niet meer aan. Wanneer er eindelijk eens met veel bloed, zweet en tranen een wet tot stand komt ligt — althans in het geval van de voorgescreven rechtspositieregelingen — niemand er wakker van. Men laat rustig alles bij het oude. Die oude reglementen blinken toch ook niet uit door gebrek aan regelingen? Het lijkt me toe dat het nu, na zestien jaar, langzamerhand tijd wordt om wakker te worden.

Anders dan de heer Kleijn meent, hebben ook de overige voorbeelden betrek-

king op de universiteiten. Volgens goed gebruik loopt de correspondentie van de rekenkamer altijd over een bewindsman van Onderwijs en Wetenschappen. Natuurlijk kunnen in bepaalde gevallen het ministerie en instellingen als de academische raad en de octrooiraad voor de vertraging mede verantwoordelijk zijn. Daardoor is echter nog niet mijn opmerking weerlegd, dat men uit het rekenkamerverslag de indruk krijgt dat de universiteiten onvoldoende vlot en efficiënt functioneren.

De achterstand bij de jaarrekeningen is mede te wijten aan het laat insturen door de universiteiten, enkele goede uitzonderingen niet te na gesproken. De tijdsduur van de behandeling op het ministerie wordt mede bepaald door de vragen waartoe die rekeningen aanleiding geven.

De inlichtingen over de Stichting Delftse Studentenhuysvesting zijn, anders dan ik in mijn artikel vermeldde, door de staatssecretaris gevraagd aan het College van Bestuur van de TH, dus niet aan de stichting. De TH heeft er dus kennelijk ook mee te maken.

Bij de aardwetenschappen gaat het om een samenwerkingsovereenkomst tussen instellingen van wetenschappelijk onderwijs die niet van de grond komt.

De regeling van octrooi- en autoursrechten en de bezoldiging van student-assistenten zijn zaken, waarbij het algemeen financieel belang er mee gediend zou zijn geweest, indien de universiteiten

daarvoor tijdig bij vrijwillige overeenkomsten één lijn hadden getrokken. Dat is niet gebeurd. Respectievelijk sinds 1967 en 1971 dringt de rekenkamer er daarom bij de minister van O en W op aan om via het vaststellen van regelingen de nodige uniformiteit te verkrijgen.

Bij de produktie van helium zijn het de universiteiten die door een betere benutting van apparatuur een belangrijke daling van de produktiekosten zouden kunnen bereiken en het zijn de universiteiten die vloeibaar helium voordeliger van derden zouden kunnen betrekken.

De heer Kleijn schrijft voorts dat deze zaken mij ten slotte tot de conclusie leiden dat het accent van de bedrijfsvoering van de universiteiten mogelijk wat eenzijdig is gevallen op de democratie. Dat is een beperkte weergave van wat ik heb geschreven. Ik heb eraan toegevoegd dat bij het realiseren van de democratie behalve aan de belangen van de deelnemers aan het onderwijsproces ook moet worden gedacht aan de belangen van hen die de netto-kosten moeten betalen.

Ieder zal het erover eens zijn dat, wat de overheid doet, zo efficiënt mogelijk moet gebeuren. Wanneer door een onvoldoende efficiënt beleid meer geld wordt uitgegeven dan nodig is, is dat dus niet democratisch.

D. A. P. W. van der Ende

ESB

Ingezonden

De toestand van 's rijks financiën en de Oosterschelde

Prof. Dr. D. J. Wolfson schrijft in zijn naschrift over „De toestand van 's rijks financiën” (*ESB*, 25 augustus jl., blz. 809) o.a. het volgende:

„Als we ons eens afvragen hoeveel mensen nu werkelijk van een open Oosterschelde zouden gaan genieten (onder aftrek van het motorbotenvolk dat niet weet wat open of dicht is) komen we waarschijnlijk terecht bij een handjevol zeezeilers en wat watervogelkijkers en derhalve bij een gigantisch meerkostenbedrag per hoofd van dat elitaire groepje”.

Prof. Wolfson had beter een ander voorbeeld kunnen geven om zijn betoog over 's rijks financiën te illustreren. Wat hij zegt over de Oosterschelde is onjuist of op z'n minst onvolledig.

Over de Oosterschelde zijn bibliotheken vol geschreven. De Commissie Oosterschelde (de Commissie Klaasesz) heeft o.a. een kosten-batenanalyse gemaakt. Hierin spelen een rol: de bouwkosten, de onderhoudskosten, de materiële veiligheid, de schelpdiercultuur en visserij, de waterhuishouding, de landbouw, de recreatie, de persoonlijke veiligheid, het milieu en het verkeer.

De econoom Prof. P. de Wolff, lid van de Commissie Klaasesz, acht thans een schadebedrag voor de schelpdierteelt en visserij van 1,8 miljard gulden een redelijke veronderstelling (bij volledige afsluiting); zie zijn artikel in *TNO-Project*, 1976-5. Een goed milieu is er natuurlijk niet alleen voor de zee-

zeilers en de watervogelkijkers. Prof. de Wolff haalt het werk aan van Odum, die getracht heeft de economische betekenis van getijmoerassen in de VS te schatten uit het biologisch reproductievermogen van deze gebieden. Een zeer conservatieve schatting van de langs deze weg te bepalen economische betekenis van het milieu voor de Oosterschelde leidt reeds tot bedragen van 1 à 2 miljard gulden.

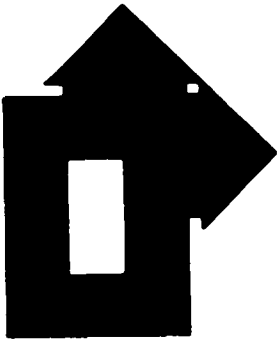
Het gaat mij hier niet om de vraag wat de beste beslissing t.a.v. de Oosterschelde zou zijn geweest. 's Rijks financiën en „de politiek” spelen hierbij uiteraard ook een rol. Maar een berekening als: investeringskosten gedeeld door aantal watervogelkijkers, is onzin.

S. P. van der Zee

Naschrift

Uiteraard moeten al de zaken die de heer Van der Zee noemt in de afweging betrokken worden. Zijn bezwaar dat dit niet in mijn opmerking tot uitdrukking kwam, is dan ook gerechtvaardigd. Sommige posten, zoals bouw- en onderhoudskosten, zijn nog betrekkelijk hard te maken, andere, zoals de schade voor

Duisenberg trekt zware wissels

A. F. VAN ZWEEDEN

Aan de werknemers wordt in Troonrede en Miljoenennota voor volgend jaar eigenlijk maar één troostprijs voorgedragen voor de offers die van hen verwacht worden om hun werkgelegenheidsperspectief te verbeteren: de trits voorstellen die, zoals het in de Troonrede zo mooi gezegd wordt, beogen „de verantwoordelijkheid voor het besturen van onze economie te spreiden over alle betrokkenen”.

We mogen daaronder de wetsontwerpen op de vermogensaanwasdeling, de hervorming van de ondernemingsraad en het selectieve structuurbeleid verstaan. Binnen deze context, maar ook binnen de marges voor een reële inkomensverbetering die voor de gemiddelde werknemer niet veel boven nul zal liggen, moet binnenkort het overleg tussen kabinet en sociale partners worden gevoerd. De regering heeft een vrijwillig akkoord over de verdeling van het nationale inkomen tussen collectieve en particuliere sector en over de arbeidsvoorwaarden tot hoeksteen van haar beleid gemaakt.

Het begrotingsbeleid voor 1977 is ingepast in een meerjarenbeleid dat erop gericht is ruimte te scheppen voor herstel van de investeringen en handhaving van de collectieve voorzieningen op een redelijk peil. Minister Duisenberg zegt in de inleiding van zijn nota dat hij er zich van

bewust is dat hij zware wissels trekt op de mogelijkheden tot financiering van het begrotingstekort, op de matiging van privé-aanspraken, op de beoogde economische groei van 3,75% en op de nationale en internationale solidariteit.

De doelstellingen van het beleid — terugdringen van werkloosheid en inflatie — kunnen pas verwerkelijk worden wanneer deze wissels zullen worden gehonoreerd en nog aan enkele andere voorwaarden wordt voldaan, zoals het voor mogelijk gehouden herstel van de internationale handel en de bereidheid van ondernemers om in te haken op de financiële stimulansen die hun via de investeringsrekening zullen worden toegediend.

De Miljoenennota is daarom niet helemaal vrij te pleiten van een zeker optimisme. Alleen onder de gunstigst denkbare condities zal het dit jaar lukken het werkloosheidsniveau met een magere 15.000 terug te drukken. Pas tegen eind 1977 zou het peil onder de 200.000 kunnen zakken. Op langere termijn mikt de regering met haar 1%-operatie en haar aanvullende beleidsmaatregelen op een getal van 150.000, een streefcijfer dat het Centraal Planbureau in *De Nederlandse economie in 1980* ambitieus noemt. Geen wonder, dat de voorzitter van de FNV, Kok, zich in de onlangs gehouden openbare SER-vergadering afvroeg waar wij eigenlijk mee bezig zijn als zulke enorme inspanningen maar zo weinig arbeidsplaatsen scheppen.

De omstandigheden waaronder het sociaal-economisch overleg moet worden gevoerd, kunnen niet bepaald optimaal worden genoemd. Het stringente loonbeleid van 1976 levert als uitkomst op, dat voor 1977 met een schone lei kan worden begonnen. Als gevolg van de beperking van de loonsomstijging tot 9,5% zal er maar een geringe overloop zijn van 1%. Dat betekent dat er aan het eind van dit jaar niet op een compensatie van extra-prijsstijgingen kan worden gerekend. In het najaar zal wel onderhandeld kunnen worden over een kleine initiële loonsverhoging, die meer beschouwd zou kunnen worden als een voorschot op de prijscompensatie.

De regering kiest als uitgangspunt voor 1977 een loonsomstijging van 8 à 8,5%. Gezien de geringe overloop zou dit cijfer gehaald kunnen worden, maar dan moet de vakbeweging bereid zijn bij de prijscompensatie de gezuiverde prijsindex te accepteren. De BTW-verhoging per 1 oktober zou dan niet gecompenseerd worden, wat op zich zelf een heel redelijke gedachte is. De regering beschouwt 1,5% verbetering van het reëel beschikbare inkomen van de modale werknemer als een randvoorwaarde voor haar inkomensbeleid. Die verbetering is inclusief incidentele loonsverhogingen van 1%. In feite moet de nullijn van dit jaar volgend jaar worden voortgezet. Om de bittere pil van een nullijn voor de meeste en van een minlijn voor zeer vele werknemers te vergulden, biedt minister Duisenberg de troost van de vermogensaanwasdeling die de extra winsten in sommige sectoren bedoelt af te romen en aan de werknemers door te geven.

Nu er door ondernemers, bankiers, buitenlandse investeerders en beleggers een verenigd front tegen de VAD is gevormd, is het de vraag wat er van de verdeling van overwinsten in de vorm van vermogensoverdrachten aan een centraal werknemersfonds terecht zal komen. De werkgeversorganisaties althans gaan het overleg in met een bitse afwijzing van het VAD-ontwerp en een zeer negatieve opstelling tegen het kernpunt van het structuurbeleid, nl. de gerichte stimulansen via de investeringsrekening. Ook het wetsontwerp op de ondernemingsraden stuit bij hen op verzet.

De situatie waarin de werkgevers moeten proberen een groter stuk van de groei naar zich toe te halen is, afgaande op de cijfers van de *Macro Economische Verkenning*, ook in 1977 nog niet gunstig. Volgens die cijfers blijft de arbeidsinkomensquote, ondanks de matiging van de loonsomstijging en het conjuncturele herstel, op 93,6%. Dat betekent dat er nog steeds te weinig ruimte is voor verbetering van de rendementen. De winstinkomens zullen sterker toenemen dan in 1976 en dat komt in de *MEV 1977* tot uiting in een toeneming van het volume van de bedrijfsinvesteringen met 8%.

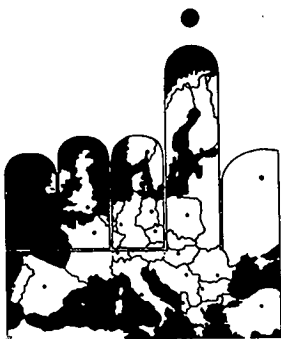
---

de schelpdierteelt en visserij, staan of vallen met de veronderstellingen die men hanteert voor de kansen op vervangende werkgelegenheid. Het moeilijkst te kwantificeren zijn de persoonlijke veiligheid en het milieu en daar heeft de Commissie Oosterschelde zich dan ook gereserveerd opgesteld.

Waar ik in de context van de gewraakte passage aandacht voor vroeg was dat naar mijn indruk juist de belangrijke, nauwelijks kwantificeerbare restpost „milieu” de doorslag had gegeven in de besluitvorming en dat in zo'n situatie een poging tot zelfcontrole aan de hand van een althans partiële toerekening naar individuele (groepen van) aanwijsbare belanghebbenden niet misstaan zou hebben.

D. J. Wolfson

Het vrij verkeer van personen in het EEG-verdrag

DR. K. J. M. MORTELMANS

De bespreking van de „bepalingen inzake het doen verrichten van arbeid door buitenlandse werknemers” (Kamerstuk 13682) in de Tweede Kamer vormt een goede aanleiding om de positie van de EG-werknemers te beschrijven. Volgens art. 2c van deze ontwerp-wet arbeid buitenlandse werknemers wordt onder vreemdeling in deze wet niet verstaan een persoon ten aanzien van wie ingevolge bepalingen, vastgesteld bij overeenkomsten met andere mogendheden dan wel een voor Nederland verbindend besluit van een volkenrechtelijke organisatie, een tewerkstellingsvergunning niet mag worden verlangd. Deze ingewikkelde formulering slaat in het bijzonder op verplichtingen, voortvloeiende uit het EEG-verdrag (vgl. Kamerstuk 13682, nr. 10, blz. 3). In deze bladwijzer zal een algemeen overzicht worden gegeven van de rechten en de plichten van EG-werknemers en EG-lidstaten. Een recente rechtspraak van het Hof van Justitie heeft deze materie op verschillende punten verduidelijkt.

ALGEMEEN OVERZICHT REGELS VRIJ VERKEER

De Gemeenschappelijke Markt moet onder meer verwezenlijkt worden door de instelling van de z.g. vier vrijheden. Het vrij verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal moeten samen met de afgeleide vrijheid van betalingsverkeer een betere arbeidsverdeling binnen de Gemeenschappelijke Markt mogelijk maken. Het vrij verkeer van personen en diensten wordt in het EEG-verdrag behandeld in drie afzonderlijke hoofdstukken betreffende het vrije verkeer van

werknemers, de vrije vestiging en het vrij verrichten van diensten. De regels inzake dienstenverkeer lopen meestal parallel met de regels inzake vestigingsrecht. Het onderscheid tussen de werknemers (in loondienst zijnden) en de zelfstandigen, dat in de praktijk gemaakt wordt, is veel handiger dan het formele drievoudige onderscheid dat in het verdrag is neergelegd. Verder is, onder impuls van het Hof van Justitie, eerder een streven naar eenheid („personen die onder het verdrag vallen”) dan naar verscheidenheid waar te nemen.

Van beide kanten moeten de sociale partners van een marginale positie uit proberen centrale afspraken te maken. Het overwicht van de regering bij dat tripartite overleg is overduidelijk. De onderhandelingsruimte is minimaal. Elke afspraak over een ruimere verbetering van de reëel beschikbare inkomens dan de schrale 1,5% incl. incidenteel, gaat, zoals Duisenberg in zijn nota zegt, ten koste van de collectieve voorzieningen omdat het onmogelijk is die verbetering te verhalen op de winstinkomens. Duisenbergs beleid op middellange termijn is gebaseerd op de verwachting dat de bezuinigingsoperatie en de aanvullende beleidsmaatregelen zich zelf zullen terugverdienen doordat de economische groei toeneemt en de werkloosheid vermindert. Het financie-

ringstekort, dat dit jaar 7,25% van het nationaal inkomen belooft, zou door die „inverdieneffecten”, volgend jaar al teruglopen tot een 6,5% en in 1980 nog 4,5 à 5% bedragen, een percentage dat Dr. Zijlstra nog te hoog vindt. Door diezelfde effecten zou de drukstijging tot minder dan 1% afnemen. Maar hoe hachelijk deze hele operatie is, blijkt uit een tabel in de Miljoenennota die duidelijk maakt dat er in de jaren 1978-1980 extra maatregelen nodig zullen zijn om de stijging van de belastingdruk onder de 1% per jaar te houden. In die jaren zullen zich namelijk bepaalde tegenvalers met de overheidsalarissen en in de sociale verzekerings sfeer voordoen die verdere ombuigingen noodzakelijk zullen maken.

A. F. van Zweeden

Recht op verplaatsing en verblijf

De regeling inzake verplaatsing en verblijf voor werknemers en zelfstandigen is op hetzelfde stramien gebouwd. In richtlijnen van de Raad worden de beperkingen, die voor de onderdanen van de lidstaten bestaan en die door de lidstaten moeten worden opgeheven, opgesomd. De begunstigde EG-onderdanen en bepaalde familieleden moeten zich immers eerst vrij binnen de Gemeenschap kunnen verplaatsen en er verblijven alvorens effectief werk te kunnen aanvaarden.

Recht op arbeid

Het recht op arbeid wordt voor de in loondienst zijnden en de zelfstandigen anders geregeld.

Inzake de werknemers werd het vrij verkeer etappegewijze voor tegelijkertijd *alle* werknemers vrijgemaakt. Sedert eind 1968 heeft iedere onderdaan van een lidstaat, ongeacht zijn nationaliteit, het recht op het grondgebied van een andere lidstaat arbeid in loondienst te aanvaarden en te verrichten, overeenkomstig de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen die de tewerkstelling van de nationale werknemers van deze staat regelen. De EG-onderdaan moet op dezelfde manier als de eigen onderdaan behandeld worden. Een gemeenschappelijke regeling inzake sociale verzekeringen draagt er zorg voor dat bijv. de pensioenrechten verkregen in een lidstaat niet teloor gaan bij verplaatsing naar een andere lidstaat.

Inzake de zelfstandigen is het recht op arbeid niet op dezelfde manier geregeld. Het EEG-verdrag gaat wel uit van dezelfde non-discriminatiebeginselen naar nationaliteit, maar de uitwerking ervan is anders dan bij het vrij verkeer van werknemers. Het vrij verkeer van niet in loondienst zijnden wordt niet voor alle begunstigten tegelijkertijd, maar wel *per beroep* geregeld. Deze werkwijze wordt verklaard door het feit dat voor vele beroepen afzonderlijke beroepsregelingen bestaan. Een kapper

moet niet aan dezelfde eisen voldoen als een vrouwenarts. Wegens deze verscheidenheid werd ook het juridisch instrument aangepast. Het vrij verkeer van zelfstandigen wordt niet omschreven in een rechtstreeks toepasselijke verordening, een soort Gemeenschapswet, maar wel in richtlijnen. Richtlijnen geven aan de lidstaten nog enige ruimte om de Gemeenschapsverplichting in hun nationale wetgeving in te vullen. Dit houdt zekere gevaren in, omdat de lidstaten de gelaten opening kunnen vullen met maatregelen die niet volledig stroken met de Gemeenschapsverplichting. Het Hof van Justitie en de Commissie zijn de instanties die er zorg voor dragen dat alles binnen communautaire banen wordt geleid.

Gelijke behandeling

Een werknemer die onderdaan is van een lidstaat mag op het grondgebied van de andere lidstaten op grond van zijn nationaliteit niet anders behandeld worden dan de nationale werknemers. Deze regel van gelijke behandeling betreft alle voorwaarden voor tewerkstelling en arbeid, met name op het gebied van beloning, ontslag en wederinschakeling in het beroep. De EG-onderdaan geniet dezelfde sociale en fiscale voordelen als de nationale werknemers. Hij kan eveneens op dezelfde wijze en onder dezelfde voorwaarden als de nationale werknemers onderwijs volgen. Ten slotte zijn hem ook zekere vakbondsrechten toegekend.

Ook de familie van de werknemer geniet een gelijke behandeling met name op het gebied van huisvesting en onderwijs. De werknemer moet de beschikking hebben over een woning voor zijn familie, die in het gebied waar hij werkt, als normaal beschouwd wordt. Verder worden de kinderen onder dezelfde voorwaarden als de eigen onderdanen tot het algemene onderwijs, het leerlingensysteem en de beroepsopleiding toegelaten.

Uitzonderingen op het vrij verkeer

De regels inzake het vrij verkeer gelden niet tout court, maar alleen voor economische activiteiten in de zin van het verdrag. Zo is het goed denkbaar dat amateurvoetballers zich niet op de regels van vrij verkeer kunnen beroepen voor de uitoefening van hun liefhebberij, maar beroepsvoetballers wel voor de uitoefening van hun beroep.

Een andere uitzondering op het vrij verkeer geldt voor betrekkingen in overheidsdienst. Vele functies bij rechtbanken bijvoorbeeld vallen niet onder de regels betreffende het vrij verkeer, omdat deze functies de uitoefening van openbaar gezag meebrengen.

De belangrijkste uitzondering betreft evenwel de maatregelen die uit hoofde van openbare orde, openbare veiligheid en volksgezondheid gerechtvaardigd zijn. Steunend op deze excepties kan de vreemdelingenpolitie het vrij verkeer verhinderen. Aan misdadigers of ernstig zieke personen kan het recht tot verplaatsing en verblijf worden ontzegd.

UITSPRAKEN VAN HET HOF VAN JUSTITIE

De laatste jaren heeft het Hof van Justitie in antwoord op vragen van nationale rechters enkele uitspraken gedaan die de rechten en de plichten van de begunstigen en de lidstaten beter omlijnen. Deze uitspraken betreffen het vrij verkeer van werknemers en zelfstandigen, de gelijke behandeling van werknemers en de uitzonderingen op dit vrij verkeer.

Vrij verkeer van werknemers

Inzake het vrij verkeer van werknemers overwoog het Hof van Justitie in het arrest Koch-Walrave (zaak 36/74) dat de opheffing tussen de lidstaten van belemmeringen voor het vrij verkeer van personen en het verrichten van diensten niet alleen geldt voor het optreden van het *openbaar gezag*, maar zich ook uitstrekt tot bepalingen van andere aard, zoals cao's. Koch en Walrave waren Nederlandse gangmakers, die volgens bepalingen van de Internationale Wielerenunie bij wereldkampioenschappen niet als gangmaker mochten fungeren voor niet-Nederlandse wielrenners. Dezelfde regel is ook van toepassing op de naleving van het principe van gelijke beloning tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers. Het Hof besliste dat in een zaak die een stewardess, Defrenne genaamd, had aangespannen tegen de Belgische Staat (zaak 43/75). Gezien dit principe is het logisch dat het Hof in een ander arrest (zaak 152/73) stelde dat het er niet toe doet of iemand op grond van een privaatrechtelijk contract in overheidsdienst is opgenomen of op grond van een ambtenarenstatuut daar is tewerkgesteld.

Vrij verkeer van zelfstandigen

Wat betreft de vrije vestiging stippelde het Hof in het arrest-Reyners (zaak 2/74) een belangrijk beginsel uit, dat later in een ander arrest voor het vrij verrichten van diensten (zaak 33/74) doorgetrokken werd. In de artikelen 52 en 59 EEG wordt bepaald dat de beperking van de vrijheid van vestiging en het vrij verrichten van diensten voor onderdanen van een lidstaat op het grondgebied van een andere lidstaat tijdens de overgangs-

periode geleidelijk worden opgeheven. De opheffing van de beperkingen welke een gelijke behandeling voor eigen en EG-onderdanen beoogt, werd per beroepssector in richtlijnen nader omschreven. Tegen het einde van de overgangperiode (31 december 1969) waren in de distributiesector vele opheffingsrichtlijnen uitgevaardigd, maar de vrije beroepen (journalist, advocaat, arts) waren nog niet geliberaliseerd. Dit kwam onder meer wegens de ingewikkeldheid van de nationale beroepsregelingen. Het EG-verdrag bepaalt ten andere voor vrije beroepen uit de medische sector dat de geleidelijke opheffing van de beperkingen afhankelijk is van de coördinatie van de voorwaarden waaronder zij in de verschillende lidstaten worden uitgeoefend. Anders gezegd, een arts uit EG-land A mag zich in EG-land B vrij vestigen als er een zekere gelijkheid is in opleiding en scholing tussen artsen uit land A en B. Deze uitdrukkelijke koppeling werd niet voor bijv. caféhouders gemaakt omdat de volksgezondheid in deze sector niet van wezenlijk belang is.

Het Hof van Justitie overwoog in de zaken 2/74 en 33/74 dat de artt. 52 en 59 EEG sedert het einde van de overgangperiode rechtstreeks toepasselijk zijn. Vertaald betekent dit dat vanaf 1 januari 1970 een EG-onderdaan *niet meer op grond van zijn nationaliteit* kan worden geweerd uit een bepaald beroep. De richtlijnen die door de Raad per sector worden uitgevaardigd zijn, wat betreft de nationaliteitsclausule, overbodig geworden. De lidstaten moeten het principe van gelijke behandeling op *alle* beroepen toepassen, niet alleen op de door richtlijnen vrijgemaakte beroepen.

De opheffingsrichtlijnen verliezen dan wel veel aan belang; andere soorten richtlijnen komen daardoor op de voorgrond. Wat heeft immers een EG-onderdaan aan het feit dat hij/zij niet mag worden gediscrimineerd wegens zijn/haar nationaliteit als hij/zij wordt belemmerd bij zijn/haar beroepskeuze, omdat hij/zij de vereiste diploma's niet bezit of omdat hij/zij niet aan de vestigingseisen voldoet? Alleen in uitzonderingsgevallen, zoals Reyners, die Nederlander was met een Belgisch diploma, komt een EG-onderdaan louter steunend op de non-discriminatie aan zijn trekken.

Tijdens de overgangperiode werden, bij het uitblijven van de vereiste coördinatie- en erkenningsrichtlijnen, wel overgangsrichtlijnen voor bepaalde beroepen, vooral in de distributiesector, uitgevaardigd. Deze regelingen voorzien dat, in het geval dat de ontvangende lidstaat een vestigingsregeling heeft voor een bepaald beroep, een onderdaan van een andere lidstaat dit beroep kan uitoefenen, indien hij een verklaring kan voorleggen die bevestigt dat hij in zijn land van oorsprong deze werkzaamheid

daadwerkelijk heeft uitgeoefend. Deze overgangsrichtlijnen konden op zich evenwel het vrij verkeer van zelfstandigen niet bewerken. Coördinatierichtlijnen, inzake de coördinatie van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen betreffende de toegang en de uitoefening van zelfstandige werkzaamheden, en erkenningsrichtlijnen, betreffende de onderlinge erkenning van diploma's, certificaten en andere titels, zijn dan ook dringend noodzakelijk om het vrij verkeer van zelfstandigen niet alleen op papier, maar ook in de praktijk te verwezenlijken. De Commissie heeft voor de meeste beroepen voorstellen van richtlijnen bij de Raad ingediend. De Raad komt moeilijk tot een besluit, omdat er steeds netelige kwesties moeten worden geregeld, zoals de positie van ziekenhuisartsen, die mogelijk onder de exceptie van „betrekking in overheidsdienst" vallen. Het arrest-Reyners heeft als hefboom gewerkt om de eerste erkennings- en coördinatierichtlijnen in een sector (artsen) uit te vaardigen. Bij de inwerkingtreding van deze richtlijnen eind 1976 zal het beroep van arts in de regel volledig vrijgemaakt zijn. Andere medische beroepen zullen mogelijk op korte termijn volgen, zoals het beroep van verpleegster en vroedvrouw. De farmaceutische sector heeft vertraging opgelopen, omdat het beroep sterk gelieerd is aan het produkt, en juist het vrij verkeer van farmaceutische produkten levert in de EG veel problemen op. Het Hof heeft hierover reeds verschillende arresten met Centrafarm als dwarsligger gewezen (zaken 15/74, 16/74, 104/75).

Gelijke behandeling werknemers

Een werknemer uit een andere EG-lidstaat zal zich niet of moeilijk thuisvoelen in het arbeidsklimaat van de lidstaat waar hij wil werken, als niet de bijkomende faciliteiten, zoals goede huisvesting en onderwijs voor hem en zijn familie verzekerd zijn. Zoals voor de zelfstandige geldt ook hier dat het verkeer tussen de personen niet automatisch vrij wordt gemaakt door het opheffen van de discriminatie naar nationaliteit, gekoppeld aan het recht op arbeid.

Op het terrein van gelijke behandeling van werknemers heeft het Hof van Justitie enkele belangrijke uitspraken gedaan. In het arrest-Ugliola (zaak 15/69) stelde het Hof reeds dat lidstaten van de door het verdrag gewilde gelijkheid van behandeling en uniforme bescherming van alle werknemers in de Gemeenschap zouden afwijken, door ten behoeve van de eigen onderdanen langs een omweg verschillend gevolg toe te kennen aan het vervullen van de nationale dienstplicht. Een nationale rechtsregel welke de werknemers beschermt

tegen de nadelige gevolgen ten opzichte van de arbeidsvoorwaarden binnen het bedrijf welke aan de afwezigheid wegens het vervullen van militaire dienst zijn verbonden, moet ook van toepassing zijn op onderdanen van andere lidstaten die op het grondgebied van de betrokken lidstaat zijn tewerkgesteld en in het land van herkomst hun militaire dienstplicht moeten vervullen.

In de zaak Casagrande (9/74) overwoog het Hof van Justitie dat de bepaling dat de kinderen van een onderdaan van een lidstaat A die in lidstaat B werkt onder dezelfde voorwaarden als de onderdanen van lidstaat B worden toegelaten tot het onderwijs, niet alleen geldt voor de regels met betrekking tot de toelating, maar eveneens van toepassing is op de algemene maatregelen om de deelneming aan het onderwijs te vergemakkelijken. Regelingen inzake opleidingssteun, studiebeurzen en andere tegemoetkomingen moeten dus niet-discriminatoir aan alle kinderen van werknemers van de lidstaten toegekend worden.

In het arrest-Cristini (zaak 32/75) ging het Hof dieper in op de bepaling dat alle werknemers van de lidstaten dezelfde

---

Deze rubriek wordt verzorgd door het Europa Instituut Leiden van de Rijksuniversiteit te Leiden

---

de sociale voordelen moeten genieten. Volgens het Hof moet onder sociaal voordeel ook worden verstaan de door de nationale spoorwegmaatschappijen aan grote gezinnen verstrekte reductiekaarten voor vervoersprijzen. Vooral naar aanleiding van de zaken Cristini en Casagrande is de Commissie een onderzoek begonnen naar vergelijkbare discriminatoire praktijken die in de lidstaten kunnen bestaan. Het onderzoek hiernaar is moeilijk omdat het meestal gaat om „verborgen gebreken".

Economische activiteit

Het EG-verdrag handelt alleen maar over economische activiteiten die verband houden met de instelling van de Gemeenschappelijke Markt en het nader tot elkaar brengen van het economisch beleid van de lidstaten. Twee arresten inzake sportbeoefening gaven het Hof van Justitie de gelegenheid deze economische activiteiten nader te omschrijven.

In de zaak-Koch (arrest 36/74) waar, zoals gezegd vragen werden gesteld over een reglementsbeepaling van de Internationale Wielerveding van de Internationale Wielerveding volgens welke de gangmaker van dezelfde nationaliteit moet zijn als de wielrenner, maakte het Hof een onderscheid tussen optreden in de vorm van nationale ploegen en andere optredens. Tevens werd, zij het niet

uitdrukkelijk, een onderscheid gemaakt tussen beroepssport en amateurs. Wanneer het gangmaken het karakter van arbeid in loondienst of van een bezoldigde dienstverrichting heeft, valt het onder de discriminatiebepalingen van het verdrag. Het discriminatieverbod heeft echter geen betrekking op de samenstelling van sportploegen, daar de opstelling dezer ploegen alleen van belang is voor de sport en als zodanig buiten de economische activiteit staat. Dit onderscheid mag dan op papier duidelijk zijn, de feitenrechter, die deze interpretatie van het Hof van Justitie in de praktijk moet toepassen, zal evenveel moeilijkheden hebben als het Olympisch Comité.

In de zaak Dona (13/76) werd het reglement van de Italiaanse voetbalbond onderzocht. Het Hof heeft hier principes, neergelegd in de zaak Koch-Walrave, bevestigd. Beroepsvoetballers of semi-beroepsvoetballers, in loondienst of op een andere wijze bezoldigd, vallen onder de bepalingen van het verdrag, zodat zij hun beroep in alle lidstaten op een niet-discriminatoire wijze kunnen uitoefenen. Alleen voor speciale evenementen, zoals bij interlandwedstrijden, gaat deze regel niet op. Deze uitzondering moet echter strikt geïnterpreteerd worden.

Voetbaltrainers vallen onder dezelfde regels van gelijke behandeling. Alleen komt er voor deze personen nog een complicatie bij die in de praktijk dikwijls het vrije verkeer in de weg staat. Vele voetbalbonden van de lidstaten stellen strenge diploma-eisen, waar alleen door ontheffing aan te ontsnappen valt. Zo werd op een bepaald moment de overgang van Coerver naar een Duitse club onder meer om die reden bemoeilijkt. Alleen een gelijkschakeling van de nationale diploma's kan deze ongezonde situatie verhelpen. Tot dan mag de bond van lidstaat A diploma-eisen opleggen aan trainers uit lidstaat B, evenwel op voorwaarde dat hij deze eisen ook aan zijn eigen trainers oplegt.

Betrekkingen in overheidsdienst

In het arrest-Sotgiu (zaak 152/73) overwoog het Hof dat de in art. 48 lid 4 EEG opgenomen uitzondering op het vrije verkeer van werknemers eng moet worden geïnterpreteerd. Een postbode in overheidsdienst valt niet zonder meer onder de regeling van art. 48 lid 4 EEG die bepaalt dat het vrije verkeer van werknemers niet van toepassing is op de betrekkingen in overheidsdienst. De belangen van de lidstaten welke door deze uitzondering worden beschermd zijn genoeg gediend door de mogelijkheid de toelating van buitenlandse onderdanen tot bepaalde werkzaamheden bij de overheid te beperken. Is eenmaal een EG-onderdaan op arbeidscontractbasis of ander aangenomen, dan kan deze

exceptie niet meer worden ingeroepen door de betreffende lidstaat.

Deze beperkte uitleg van de uitzondering van werkzaamheden „ter uitoefening van het openbaar gezag van een lidstaat” werd verder uitgewerkt in het arrest-Reyners (zaak 2/74). Deze Nederlander, wonende in België en in het bezit van de vereiste Belgische diploma's, kon zich niet als advocaat bij de Belgische balie laten inschrijven. Hij wendde zich daarom tot de Belgische rechter die alvorens de zaak verder te beslechten, het Hof van Justitie om uitleg vroeg over enkele problemen inzake het vrije verkeer van personen. Deze Belgische rechter vroeg onder meer of een advocaat die, bijv. als plaatsvervangend rechter, soms overheidswerkzaamheden vervult, om die reden onder de exceptie valt en zich dus niet kan beroepen op het in het EEG-verdrag neergelegde principe van vrij verkeer van personen. Het Hof antwoordde hierop dat art. 55 EEG, een met art. 48 lid 4 EEG te vergelijken bepaling, aan de lidstaten de mogelijkheid moet bieden om in bepaalde gevallen functies uit te sluiten van het vrij verkeer van vestiging. Deze uitsluiting moet evenwel beperkt blijven tot werkzaamheden welke op zich beschouwd een *rechtsreeks* en *specifieke deelneming aan de uitoefening van het openbaar gezag vormen*. Te denken valt bijv. aan bepaalde beleidsfuncties waarvoor men gescreend wordt.

Openbare orde

De begunstigde EG-onderdanen hebben *recht* op verblijf en verplaatsing binnen de Gemeenschap. Ter vaststelling hiervan ontvangen zij een verblijfsvergunning van begunstigde EG-onderdaan. Alleen in bepaalde gevallen kunnen de lidstaten deze begunstigde onderdanen niet toelaten of verwijderen. De lidstaten kunnen dit alleen doen om redenen van openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid. Deze *uitzondering* is in het verdrag (art. 56 EG) neergelegd, in 1964 in een richtlijn uitgewerkt en ten slotte in de vreemdelingenwetgeving van de lidstaten ingepast.

Deze richtlijn bepaalt onder meer dat de maatregelen van openbare orde of openbare veiligheid uitsluitend moeten berusten op het persoonlijk gedrag van de betrokkene. Het bestaan van een strafrechtelijke veroordeling vormt op zich zelf geen motivering van deze maatregelen. Verder worden de enige ziekten of gebreken die de toelating kunnen tegenhouden op grond van de volksgezondheid in een bijlage bij deze richtlijn limitatief opgesomd. De verantwoordelijke instanties hebben bij het toepassen van deze ontsnappingsclausule een zekere beleidsruimte voor het voeren van een strikt of verdraagzaam vreemdelingenbeleid. Vele van de ge-

bruikte termen, zoals persoonlijk gedrag, strafrechtelijke veroordeling, laten immers een zekere ruimte voor interpretatie. Tegen de beslissing die door de vreemdelingenpolitie tegen een vreemdeling wordt genomen moeten dezelfde beroepsmogelijkheden mogelijk zijn die openstaan voor eigen onderdanen tegen bestuursrechtelijke besluiten. Heeft de onderdaan van EG-land A toegang tot de Raad van State van EG-land A, dan mag ook de onderdaan van EG-land B zich tot de Raad van State van EG-land A wenden indien hem de toelating tot EG-land A wordt geweigerd. Indien er interpretatievragen rijzen, kan door de betrokken nationale rechter aan het Hof van Justitie om uitleg worden gevraagd.

Verwonderlijk genoeg heeft het 10 jaar geleden vooraleer in 1974 een nationale rechter het nodig vond het Hof van Justitie om duidelijkheid te vragen over sommige bepalingen van de richtlijn van 1964. In de jaren 1974-1976 hebben tot nu toe vijf verzoeken om interpretatie het Hof van Justitie bereikt. Het gewijzigd economisch klimaat, dat rond de jaren 1970 een ander beleid ten opzichte van de gastarbeiders inluidde, is aan dit verschijnsel zeker niet vreemd. In een hoogconjunctuur werd de richtlijn van 1964 soepel gehanteerd. In een laagconjunctuur wordt ook langs een strakke toepassing van de in de richtlijn omschreven ontsnappingsclausules om een stukje beschermingsbeleid ten voordele van de eigen onderdanen gevoerd. Naast deze economische motiveringen die alleen maar impliciet te achterhalen zijn en expliciet in de richtlijn van 1964 verboden zijn, liggen er, zoals uit de volgende voorbeelden zal blijken, ook politieke en justitiële overwegingen ten grondslag aan het doen en laten van de vreemdelingenpolitie.

In het eerste arrest (zaak 41/74) dat het Hof te behandelen kreeg werden onder meer vragen gesteld over het *persoonlijk gedrag van de betrokkene*. Mej. Van Duyn, een Nederlands onderdaan, werd in het Verenigd Koninkrijk een betrekking aangeboden als secretaresse van de Church of Scientology. Toen zij zich bij de immigratieambtenaar aanbood werd haar de toegang tot het V.K. geweigerd omdat zij voor deze organisatie ging werken. Mej. Van Duyn stelde met een beroep op de EG-regels van vrij verkeer dat de weigering onwettig was. Het High Court, dat haar zaak behandelde vroeg daarop aan het Hof van Justitie onder meer of aansluiting bij zo'n groep op zich zelf persoonlijk gedrag kan opleveren dat maatregelen van openbare orde of openbare veiligheid noodzakelijk maakt. Het antwoord van het Hof was zeer voorzichtig. Het Hof besliste dat de *tegenwoordige* aansluiting bij zo'n groep *onderdeel* van het persoonlijk gedrag vormt. Deze aansluiting *kan* een beroep op de openbare orde rechtvaardigen als deze groep wel een

gevaar is voor de maatschappij, maar niet is verboden. So far so good. Ten slotte meende het Hof dat hieruit volgt dat een lidstaat om redenen van openbare orde een onderdaan van een andere lidstaat kan verhinderen een bepaalde dienstbetrekking te aanvaarden, ook al legt deze lidstaat haar eigen onderdanen geen analoge beperkingen op. Met andere woorden de gelijkheid tussen de onderdanen van de lidstaten gaat hier niet op. Deze laatste beslissing heeft van de commentatoren veel kritiek gekregen.

Een tweede arrest (zaak 67/74) ging ook over het *persoonlijk gedrag*. Bonsignore van Italiaanse nationaliteit werkte sedert 1968 in Duitsland. In 1971 kocht hij zonder wapenvergunning een revolver en bracht bij het hanteren ervan zijn broer een dodelijke verwonding toe. Nadat hij hiervoor veroordeeld was, werd hij uit de Bondsrepubliek gezet. Deze uitzetting was niet zozeer bedoeld als straf voor de betrokkene zelf, dan wel als afschrikkingsmiddel voor andere vreemdelingen die gelijke of gelijksoortige strafbare feiten plegen. Dit wordt in de vaktiaal algemene preventie genoemd. In antwoord op de vraag van de Duitse rechter stelde het Hof dat *uitsluitend* het persoonlijk gedrag van de betrokkene bepalend moet zijn.

Een derde arrest (zaak 36/75) behandelt het geval van Rutili, een Italiaan die sedert zijn geboorte in Frankrijk verbleef, tijdens de mei-revolte van 1968 niet de „goede” kant koos en door de minister van Binnenlandse Zaken werd uitgewezen. Later kreeg hij een verplichte verblijfplaats. Beide besluiten werden daarna vervangen door een nieuw besluit dat hem het verblijf in sommige departementen ontzegde. Daarop vroeg deze Italiaan een verblijfskaart van onderdaan van een lidstaat van de EG aan, die hem geweigerd werd. Nadat hij hier tegen in beroep was gegaan bij de bevoegde Franse rechter, vond deze rechter het nodig het Hof van Justitie enkele vragen te stellen. Sommige van die vragen waren voer voor juristen, zoals de regelen van formele en processuele aard die deze exceptie van openbare orde omringen. Andere vragen waren van meer algemene aard. Zo besliste het Hof dat aan het recht van de onderdanen der lidstaten tot toegang, verblijf en verplaatsing slechts *beperkingen* mogen worden gesteld, wanneer hun aanwezigheid een werkelijke en genoegzaam ernstige bedreiging voor de openbare orde oplevert. Deze strikte interpretatie komt overeen met de meer algemene beginselen, onder meer verrat in de Conventie van Rome tot waarborging van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Verder overwoog het Hof ook nog dat beperkingen tot het recht van verblijf die alleen op een gedeelte van het nationale grondgebied van toepassing zijn door een lidstaat aan de onderdanen van andere lid-

Boeken nieuws

Prof. Dr. J. W. van Belkum (red.): De wet op de jaarrekening in perspectief. Universitaire Pers Tilburg, 1975, 122 blz.

Bovengenoemd boekje bestaat uit 3 delen. Het eerste gedeelte omvat het afscheidscollege van Prof. Drs. G. L. Groeneveld (Katholieke Hogeschool te Tilburg, december 1973) „Alter(n)atie in bedrijfshuishoudkunde en jaarrekening”. Achtereenvolgens wordt daarin aandacht geschonken aan de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op de beoefening van de bedrijfseconomie, aan recente kritiek op de vervangingswaardetheorie en aan enkele internationale ontwikkelingen op het terrein van de jaarverslaggeving. Winstbepalingstheorieën die geen eenduidigheid omtrent winstgrootte en vermogen opleveren, worden van de hand gewezen. Ook de geclausuleerde accountantsverklaring wordt door Groeneveld niet geaccepteerd. Hij betoont zich een voorstander van een verklaring, waarin de betekenis van de toelichting op de jaarcijfers wordt beklemtoond.

Op 30 januari 1974 werd ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Groeneveld aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg een symposium georganiseerd over het thema „De WJO in perspectief”. Het verslag van deze bijeenkomst is als deel 2 in het boekje opgenomen. De volgende inleidingen zijn gebundeld:

• Prof. Dr. L. Traas: *Veranderde visies op de onderneming en hun con-*

sequenties voor de verslaggeving. De vraag aan wie, resp. over wat de onderneming verantwoording verschuldigd is, wordt gekoppeld aan verschillende visies die over de onderneming zijn ontwikkeld. Onderscheid wordt gemaakt tussen het bezitsmodel, waarin het belang van de eigenaar in de onderneming centraal staat, het klassieke model van de onderneming als zelfstandige eenheid en het coalitiemodel, waarin de onderneming als coalitie van bij haar bestaan betrokken groeperingen wordt opgevat.

• Prof. Drs. R. Burgert: *De jaarrekening en art. 5 van de Wet op de jaarrekening in inflatietijd.* In deze bijdrage wordt een resultatenrekening ontwikkeld, die inzicht verschaft over de omvang en de samenstelling van de uitkeerbare netto-winst. Typerende bestanddelen van de voorgestelde resultatenrekening zijn: transactiewinst op basis van vervangingswaarde, gerealiseerde en niet-gerealiseerde prijsstijgingen op materiële activa, koopkrachtcorrecties en een instandhoudingsvoorziening. Een dergelijke analyse van het resultaat komt zoveel mogelijk tegemoet aan de functies die de jaarrekening vervult.

• Prof. Drs. van der Wal: *De accountant en de codificatie van aan de verslaggeving van ondernemingen te stellen eisen.* Het oordeel over de thans

staten slechts mogen gelden in de gevallen waarin zulke maatregelen aan de onderdanen van de betrokken Staat kunnen worden opgelegd. Het gelijkheidsbeginsel, dat in het arrest-Van Duyn (zaak 41/74) niet gehanteerd werd, komt hier dus wel aan bod. Door sommige commentatoren werd deze passage van het arrest-Rutili gezien als een zekere nuancering van de betreffende passage in het arrest-Van Duyn.

Het vierde arrest (zaak 48/75) betreft een Fransman. Royer genaamd, die uitgewezen werd, omdat hij in België verbleef zonder vereiste *toelatingsformulieren*. Het Hof besliste dat het enkel nalaten door Royer van deze formaliteiten nl. het aanvragen van een verblijfskaart van EG-onderdaan en het inschrijven in het bevolkingsregister op zich zelf niet te beschouwen is als een gedrag waardoor de openbare orde en veiligheid worden bedreigd. Dit nalaten rechtvaardigt

noch een maatregel tot uitwijzing, noch een voorlopige hechtenis met het oog op uitzetting.

Het vijfde arrest (zaak 118/75) werkt dit beginsel uit. Een Italiaan die een minderjarige Britse onderdaan, mej. Watson, herbergde, werd samen met haar veroordeeld omdat haar identiteit niet binnen de 24 uur aan de lokale overheden werd overgemaakt. Het Hof overwoog dat zulke nationale regelingen toegelaten zijn, mits aan de betrokkenen een *redelijke termijn* wordt gegeven om deze formaliteiten te vervullen. Uitwijzing is bij het nalaten van deze verplichting niet mogelijk, omdat deze maatregel niet in overeenstemming is met de zwaarte van het vergrijp.

BESLUIT

De positie van de EG-onderdaan op

bestaande codificatie luidt positief. Bij verdere ontwikkeling dient men zich te hoeden voor vergaande detaillering en formalisering, maar men zal zich steeds meer moeten richten op regelingen met betrekking tot prospectief gerichte informatie en andere dan financieel-economische grootheden.

• Prof. Mr. C. A. Boukema: *Juridische voorschriften inzake verslaggeving in Europees perspectief.* Hoewel niet kan worden ontkend dat de wetgeving belangrijk is gewijzigd, is de publikatie van de jaarrekening zelf niet zozeer gewijzigd. Er is een beperkte bereidheid tot openheid te constateren. Europese regelingen roepen nieuwe verplichtingen op, maar over de uitvoering ervan is Boukema pessimistisch gestemd.

Kritisch commentaar op de bijdragen aan het symposium is te vinden in de discussieverslagen, die eveneens in de tekst zijn verwerkt. In deel 3 van het boekje is een lijst van publikaties van Prof. Groeneveld opgenomen.

Een veelheid van onderwerpen komt aan de orde. Ze alle te bespreken is in dit bestek niet mogelijk. Voor hen, die geïnteresseerd zijn in de problematiek van jaarrekeningen van ondernemingen biedt het boekje een samenvatting van de aan de orde zijnde problemen, alsmede een peiling van de gevoerde en de te voeren discussies.

V. I. Goedvolk

Quarterly bulletin of steel statistics for Europe. United Nations, New York, 1975, 61 blz., US \$ 4.

Geeft een overzicht van de productie van „ruw staal”, eindprodukten van staal, en tevens de import en export voor deze categorie voor Europa.

de nationale arbeidsmarkt is, in vergelijking met andere vreemdelingen, zeer gunstig. De bespreking van deze arresten maakt evenwel duidelijk dat de dag, dat de Europeanen binnen de Europese Unie kunnen reizen zonder dat de nationale grenzen een belemmering vormen, nog ver af is. Dit in het rapport-Tindemans geschetste perspectief wordt in een slecht economisch klimaat vertroebeld. Het Hof van Justitie kan wel de scherpe kantjes van een stroeve regeling vijlen, als puntje bij paaltje komt, zijn het de regeringen in de Raad die het personenverkeer in de Europese Gemeenschappen volledig vrij moeten maken. Een recent rapport van de Commissie inzake de paspoortunie somt de mogelijkheden en moeilijkheden ter zake op (*Suppl. Bull. EG 7/75*).

K. J. M. Mortelmans

Conferenties over verkeers- en vervoersproblematiek

Op 4 en 5 oktober a.s. zullen door de Stichting Toekomstbeeld der Techniek en de Nationale Verkeersakademie een tweetal bijeenkomsten worden georganiseerd, waarin de verkeers- en vervoersproblematiek en met name die van het openbaar vervoer, aan de orde worden gesteld.

Op 4 oktober zal door de Verkeersakademie een conferentie worden belegd over de *huidige openbaar-vervoersituatie*

in Nederland. D.m.v. een drietal inleidingen en negen discussiegroepen zullen facetten worden behandeld, die samenhangen met:

- de organisatorische en bestuurlijke aspecten van het openbaar vervoer. (Inleider: Drs. H. J. Noortman);
- het voorzieningenniveau en de exploitatieve consequenties. (Inleider: Ir. H. Kaiser);
- het openbaar vervoersbeleid. (Inleider: Dr. W. Drees).

Plaats: Tilburg. Inlichtingen: Nationale Verkeersakademie, Tilburg, tel.: (013) 32 08 53.

Op 5 oktober zal door de Stichting Toekomstbeeld der Techniek een sym-

posium worden gehouden over nieuwe benaderingen van de *stedelijke verkeers- en vervoersproblematiek*. Daarbij zal aandacht worden besteed aan nieuwe vervoerssystemen. De verschillende bijdragen in de STT-publikatie nr. 21, *Stedelijk verkeer en vervoer langs nieuwe banen?* zullen tijdens deze openbare bijeenkomst ter discussie worden gesteld. Korte inleidingen worden gehouden door: Ir. A. A. J. Pols, Drs. E. de Boer, Drs. H. Blaas, Prof. Dr. J. A. Michon, Ir. K. Nije, Ir. R. van der Graaf, Ir. M. van Witsen, Ir. P. H. Bosboom.

Plaats: Jaarbeurscongreszaal, Utrecht. Inlichtingen: Stichting Toekomstbeeld der Techniek, Den Haag, tel.: (070) 64 68 00.

De Nederlandsche Middenstandsbank is een snel groeiende financiële instelling met circa 8000 medewerkers, die werkzaam zijn bij het hoofdkantoor te Amsterdam Nieuw-Zuid en bij de circa 440 vestigingen in geheel Nederland.

De Stafgroep Bureau van de Controller, gevestigd op het hoofdkantoor, zoekt in verband met een nieuwe organisatorische opzet van de bedrijfs-economische afdeling contact met een

ervaren bedrijfs ekonoom met leidinggevende kwaliteiten

Functie-informatie:

Op de bedrijfs-economische afdeling zijn 12 medewerkers betrokken bij:

- Het analyseren van en rapporteren omtrent rentabiliteitsaspecten van het bedrijfsgebeuren
- het opstellen van resultatenprognoses op korte termijn
- het beoordelen van voorgenomen investeringen en beleidswijzigingen op hun rentabiliteitsaspecten
- het verrichten van bedrijfs-economisch onderzoek in het algemeen en van kostprijs- en tariefsonderzoek in het bijzonder.

Een en ander ter ondersteuning van het bedrijfsbeleid op korte en middellange termijn, zowel van de bank als van haar dochterinstellingen. De nieuw aan te stellen functionaris zal aan een aantal medewerkers die met het verrichten van bovengenoemde taken belast zijn, leiding dienen te geven.

Functie-eisen:

- Bedrijfs-economische opleiding op academisch niveau

- gedegen ervaring met bedrijfs-economische werkzaamheden
- een analytisch vermogen en goede stylistische vaardigheid
- goede contactuele eigenschappen en leidinggevende kwaliteiten.

De bedoelde functie is een uitdaging bij uitstek voor die bedrijfs-economen die na hun opleiding en een aantal jaren praktische ervaring nu toe zijn aan de ontwikkeling van hun management-eigenschappen en in een dynamische en snel veranderende omgeving hun capaciteiten tot ontplooiing willen brengen. Bij gebleken geschiktheid behoort promotie op korte termijn tot de reële mogelijkheden.

Tot de selectieprocedure kan een psychologisch onderzoek behoren.

Voor nadere functie-informatie kunt u contact opnemen met de heer drs. A. Dam, telefoon: 020-5432601.

Uw schriftelijke sollicitatie kunt u richten aan de heer G. L. van 't Hull van de afdeling Personeelszaken, Eduard van Beinumstraat 2 te Amsterdam.